

VILNIAUS UNIVERSITETAS

ISTORIJOS FAKULTETAS

Rūta Trimonienė

Magistrinis darbas

**PAMINKLAI LIETUVOS SOVIETINIO GENOCIDO
AUKOMS IR REZISTENCIJOS DALYVIAMS
ATMINTI
(1941–1953, 1988–2006 M.)**

Vadovas dr. A. Anušauskas
Konsultantė dr. R. Čepaitienė

Vilnius
2006

Turinys

Įvadas.....	3
1. Paminklai Lietuvos gyventojų genocido aukoms ir rezistencijos dalyviams atminti	7
1.1. Paminklų statybos etapai.....	7
1.2. Paminklų statytojų grupės ir jų pastatytų paminklų tipai	9
2. Memorialinių vietovių ir statinių apskaita, jų skirstymas.....	16
3. Memorialinių vietovių ir statinių tvarkymo bei įamžinimo darbai bei problemos.....	22
4. Memorialinių vietovių ir statinių įpaveldinimo problemos	29
Išvados	34
Didaktinė studija “XX amžiaus 9–ojo dešimtmečio paminklai genocido aukoms ir rezistencijos dalyviams atminti”	36
Literatūros ir šaltinių sąrašas.....	64
Priedai.....	66
Darbo santrauka lietuvių kalba	
Darbo santrauka anglų kalba	

Ivadas

“Nuolatinė dvasinė rezistencija ir ginkluotas Lietuvos laisvės kovos Sąjūdis savo idėją davė 1988–1990 taikiam judėjimui, Naujajam Lietuvos Sąjūdžiui, kurio laisvės dvasia prasiveržė pro merdinčius Sovietų imperijos varžtus ir išvedė Lietuvą į naują demokratinės valstybės kelią”¹. “Pasak britų sociologo Polo Konertono, kintant politiniams režimams, senojo režimo pasmerkimas yra simbolinis naują tvarką kuriantis veiksmas, kuriuo pastatoma siena tarp praeities ir dabarties, įtvirtinama nauja tvarka, sukuriama trukdanti sugražinti praeitį užtvara. Tokie simboliniai veiksmai buvo įvairių sovietinės praeities aspektų viešas pasmerkimas mitinguose ir žiniasklaidoje, paminklų nuvertimas, gatvių pavadinimų pakeitimas, sovietmečiu draustų simbolių ir institucijų atkūrimas, represuotųjų rehabilitavimas ir pan.”² Šiuo laikotarpiu daug metų nutylėta istorinė praeitis apie 1941 m. besitraukiančios Raudonosios Armijos vykdytas masines civilių gyventojų ir politinių kalinių žudynes ir Birželio sukilimą, sovietinės okupacijos metu vykusį rezistencinį ir disidentinį judėjimą, masines deportacijas išsiveržė į laisvę įvairiomis formomis. Tai buvo:

- straipsnių publikacijos ir knygų leidyba;
- paslėptų ar nugriautų paminklų atstatymas, naujų paminklų statyba ir įvairių pastatų ženklinimas atminimo lentomis.
- archyvinių ir naujai sukurtų dokumentinių filmų demonstracija;
- naujų muziejinių ekspozicijų kūrimas;

Tai sąlygojo du veiksniai:

socialinis – “Lietuvių kolektyvinė atmintis buvo gana uždara, joje vyravo Lietuvos įvykiai. Tautos istorijos mito interpretacijose – istorijos herojų ir šviesiausių bei tamsiausių laikotarpių pasirinkimuose bei vertinimuose vyravo “romantinio” nacionalizmo bruožai: herojai ir laikotarpiai labiau idealizuoti, didesnė reikšmė suteikta tolimesniems laikotarpiais”;³

istorinis – buvo stengtasi išsaugoti istorinę tautos atmintį apie pirmąją sovietų okupaciją vokiečių okupacijos metais, antrosios sovietinės okupacijos metu vykusias civilių gyventojų žudynes, masines deportacijas, partizaninį ir disidentinį judėjimą.

Šiai dienai mūsų minėtos šios istorinės sąmonės tendencijos jau sumažėję, nes:

- daug vietovių ir statinių paženklinti įvairiais paminklais;

¹ BATŪRA, Romas, Sąjūdis ir valstybės atkūrimas, Iš *Lietuvos naikinimas ir kova 1940–1998*. Vilnius: “Vaga”, 1999, p. 597.

² ŠUTINIENĖ Irena, sociologė, Posovietinė dilema. 2005 sausio mėn. 27 d. 09:47. [žiūrėta 2005 m. balandžio 4 d.]. Prieiga per internetą: www.DELFI.lt.

³ ŠUTINIENĖ, Irena, Tautos praeities interpretacijos ir nacionalizmo ideologija. *Lietuvos socialinės panoramos kontūrai*, Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, Lietuvos sociologų draugija, Vilnius, 1998, p. 53.

- įamžinimo (paminklų statymas, knygų leidyba, kino filmų kūrimas, muziejų ekspozicijos ir kt.) darbus, finansuojamus valstybės pagal paruoštas ir patvirtintas programas, vykdo valstybinės organizacijos: Krašto apsaugos ministerija (toliau KAM), Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau Centras), Kultūros paveldo departamentas, miestų ir rajonų savivaldybės, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo, aukų rėmimo ir atminimo įamžinimo fondas. Taip pat visuomeninės organizacijos: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga (toliau LPKTS), Lietuvos laisvės kovos sąjūdis (toliau LLKS) bei fiziniai asmenys.

Kartu pastebimas kai kurių visuomenės dalių nebesidomėjimas šiuo skaudžiu mūsų tautai laikotarpiu: “žiniasklaidoje, institucijų dokumentuose bei politikų pasisakymuose pasigirsta įvairių balsų: – tarp jų vis dažniau - ir „pamirškime praeitį“, ir „visi vienodai kentėjome“, ir „visi kolaborantai“, „visi – laikmečio aukos“ ir pan. Atsakomybę, skriaudas, kaltę reliatyvizuojančių požiūrių vis dažniau pasigirsta net pačiuose aukščiausiuose politikos sluoksniuose”⁴.

Šią situaciją, prasidėjusią nuo 1994 m. gerai nusako keli veiksniai:

- straipsnius sovietinės okupacijos tema spausdina tik dešinėsios pakraipos laikraščiai ir žurnalai⁵;
- pradėti spausdinti sovietinės nomenklatūros atstovų memuarai⁶;
- dokumentiniai filmai per masines informacijos priemones (dažniausiai Lietuvos nacionalinę televiziją) demonstruojami tik tam tikrų valstybinių švenčių proga;
- pastatytas tik vienas meninis filmas apie partizanus “Vienui vieni” (rež. J. Vaitkus);
- niekaip neišsprendžiama Lukiškių aikštės rekonstravimo problema, nors egzistuoja idėja, kad Vilniuje, kaip Lietuvos sostinėje, turėtų būti reprezentacinė vieta, kurioje būtų įamžinti visi žuvę už Lietuvos laisvę nuo Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės žlugimo iki 1991 m. sausio 13 d. įvykių. Neatsižvelgiama į tai, kad Lukiškių kalėjimas, aikštė ir buvęs KGB rūmų pastatas yra vienas kompleksas.

Visa tai lėmė keli aspektai:

Istorinės sąmonės turinio kaita:

1. “Lietuvių kolektyvinė atmintis 1994 m. buvo daug mažesnė negu 1989–aisias paveikta nacionalizmo ideologijos: ji tapo atviresnė ir įvairesnė, platesnė jos geografija. Sumažėjo nacionalinių vertybių ir padidėjo “objektyvių” historiografijos kriterijų įtaka atminčiai: joje tapo svarbiausias ne nepriklausomybės praradimo ir atkūrimo, o žmonijai svarbesni Antrojo pasaulinio karo įvykiai... Pakito ir Lietuvos “aukso amžiaus” mito interpretacijos: atkūrus valstybę, tautai

⁴ ŠUTINIENĖ Irena, sociologė, Posovietinė dilema. www.DELFI.lt, 2005 sausio 27 d. 09:47. Žiūrėta 2005 m. balandžio 4 d.

⁵ *Tremtinys, XX amžius, Voruta*

⁶ *Sniečkaus fenomenas*, Politika, 2003, VAIGAUSKAS, Ričardas, *Slaptųjų protų kare. Tarybinio žvalgo prisiminimai*, Politika, 2005, ŠEPETYS, Lionginas, *Neprarastoji karta. Siluetai ir spalvos*, Politika, 2006, ir kt.).

neberekalingas “Aukso amžiaus” praeityje mitas (1991 m. juo buvo tarpukario Lietuva)...”⁷.

2. “Sovietinio laikotarpio “grįžimo” į atmintį ryšys su to laiko kasdieninio gyvenimo patirties “reabilitavimu” atmintyje gali būti empiriniu argumentu K. Gerberto “postkomunistų” grįžimo į valdžią Rytų / Vakarų Europos šalyse ryšio su atmintimi interpretacijai: jo nuomone, tai reiškia ne atsisakymą nuo “tautinės atminties”, o dalies gyventojų troškimą, kad būtų pripažinta jų gyventų “paprastų gyvenimų”, be heroizmo ar dramatiškų išdavysčių, atmintis”⁸.

Politinis – “Valstybė nebesijaučia turinti teisę formuoti ir skleisti vertybes ar pavyzdžius – “visuotiniai demokratizacijos procesai smarkiai apribojo jos galias ir ji priversta slėptis už viešosios nuomonės nugaros”⁹

Ekonominis – “...paminklai šiandien susiduria su naujais iššūkiais pasaulyje, kuri valdo *karalius Individas* ir *karalienė Ekonomika* – šie viešpačiai atmeta grupines vertybes ir viską matuoja greitai pelnu (juk paminklo sukūrimas ir pastatymas daug kaštuoja ir neteikia pinigais pamatuojamos naudos”¹⁰.

Nepaisant šios situacijos, sovietinės okupacijos metu vykę išsilaisvinimo procesai yra įdomūs šioms žmonių grupėms:

Kariškiams – aukšto rango užsienio kariškiams ir karo istorikams, kurie nagrinėja ginkluoto pasipriešinimo okupacijai taktiką ir strategiją, atkreipdami dėmesį į tai, kad Lietuvoje, kuri buvo apsupta sovietinių respublikų (nebuvo galimybės susisiekti su laisvu pasauliu), nedėkinga geografinė padėtis (nesant kalnų nėra galimybės gerai pasislėpti nuo priešų) beveik 10 metų vyko partizaninis judėjimas.

Jaunimui – LGGRT centro skelbto konkurso „Lietuvos kovų už laisvę bei netekčių istorija“ atsiųstų 2006 m. darbų (rašinių (206), piešinių (687), dainų (45) ir fotografijų) (53) gausa, kuri didėja nuo pirmo konkurso paskelbimo datos 1999 m.

Turistams:

1. Genocido aukų muziejų aplanko ne tik paprasti Lietuvos ar užsienio turistai. Jo aplankymas per užsienio ambasadas visuomet įtraukiamas į aukštų užsienio svečių lankymosi metu Lietuvoje programą
2. Pokario istoriją menančios vietovės ir statiniai, paženklinėti įvairiais paminklais, įtraukiami į turistinius maršrutus.

Tyrimo objektas – rezistencijos dalyvių ir sovietinio genocido aukų įamžinimo paminklais procesas, jo ypatumai ir kylančios problemos, taip pat vietovių ir statinių, įamžintų paminklais, apsk-

⁷ ŠUTINIENĖ, Irena, Tautos praeities interpretacijos ir nacionalizmo ideologija. *Lietuvos socialinės panoramos kontūrai*, Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, Lietuvos sociologų draugija, Vilnius, 1998, p. 54–55.

⁸ ŠUTINIENĖ, Irena, Lietuvių kolektyvinė atmintis po totalitarizmo. *Semiotika*, VU, A. J. Greimo centro studijos, 1997, Nr. 4, p. 92–93.

⁹ ČEPAITIENĖ Rasa, ŠERMUKŠNYTĖ Rūta, Istorija, politika, paminkai. *Naujasis židinys–Aidai*, 2003, Nr. 5, p. 272.

¹⁰ Ten pat, p. 272.

aitos ir įpaveldinimo klausimai. Jie iki šiol nenagrinėti ir nėra sulaukę tyrimo.

Darbo tikslas – atskleisti Lietuvos gyventojų sovietinio genocido aukų ir rezistencijos dalyvių atminimo įamžinimo ir įpaveldinimo procesus bei su jais susijusias problemas. Tam įgyvendinti yra iškeliami šie uždaviniai:

1. nustatyti paminklų statybos etapus ir statytojų grupes, jas apibūdinti;
2. išsiaiškinti, kaip vykdoma vietovių ir statinių, pažymėtų paminklais, apskaita, koks šių objektų skirstymas;
3. apžvelgti, kaip vykdomi vietovių ir statinių tvarkymo bei įamžinimo darbai;
4. išsiaiškinti, kokios yra įamžinimo ir įpaveldinimo problemos.

Tyrimo chronologija – tyrimas pradedamas XX a 5-uoju dešimtmečiu, kadangi jame prasidėjo pirmoji paminklų statymo banga ir įamžinimo darbai. Procesas nėra baigtinis, jis vyksta ir dabar, todėl apsibrėžiame 2006 m.

Tyrimo metodas – analitinis aprašomasis.

Istoriografijos apžvalga – medžiagą naudojamą šiame darbe galima suskirstyti į šaltinius ir literatūrą.

Šaltiniai – LR Vyriausybės įstatymai ir nutarimai¹¹ bei Lietuvos ypatingojo archyvo dokumentai.

Literatūra:

1. paminklų išaiškinimo tyrimai remiami literatūros analize: *Nukentėję paminklai*¹², *Laiko atodangos*¹³, įvairiais straipsniais laikraščiuose ir žurnaluose;
2. paminklų statybos spontaniškumas apžvelgiamas menotyrininkės D. Jankevičiūtės straipsnyje “Apie paminklus tautinio atgimimo laikotarpiams. Lietuva 1918–1940 ir 1998–1993”¹⁴.

Darbo struktūra – darbą sudaro 4 dalys ir priedai. Naudojamos šios pagrindinės sąvokos:

Memorialinės vietovės ir statiniai – vietovės ir statiniai, susiję su Lietuvos gyventojų sovietiniu genocidu ir rezistenciniu judėjimu.

Apskaita – memorialinių vietovių ir statinių išaiškinimas, inventorizacija (registracija), jų aprašų pildymas bei saugojimas.

Įamžinimas – įvairiais paminklais ženklinamos memorialinės vietovės ir statiniai.

Tvarkymas – įvairiais paminklais paženklintų memorialinių vietovių ir statinių rekonstrukcija ir senųjų paminklų keitimas naujais.

Įpaveldinimas – memorialinių vietovių ir statinių įrašymo į LR Valstybinį ar Vietinį Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą, nurodant jų vertingąsias savybes bei istorinę reikšmę visuomenei, procesas.

¹¹ *Valstybės žinios*, LR Seimas: Valstybės žinios.

¹² Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.

¹³ *Laiko atodangos*, sudarytoja, SKUČAITĖ, Virginija, Kaunas, 1998.

¹⁴ *Menotyra: Lietuvos kultūros ir meno institutas*, 1995, Nr. 2, p. 60.

1. Paminklai Lietuvos gyventojų genocido aukoms ir rezistencijos dalyviams atminti

1.1. Paminklų statybos etapai

Sovietinės okupacijos metu žuvo ir nukentėjo apie 350 tūkst. Lietuvos gyventojų¹⁵. 1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos–SSRS karui nužudyta per 2 tūkst. politinių kalinių ir civilių gyventojų¹⁶, birželio 22 d. – 28 d. vykusio birželio sukilimo metu žuvo 600 sukilėlių¹⁷, 1944–1953 m. žuvo daugiau kaip 20¹⁸ tūkst. partizanų, nuteista ir įkalinta 142 579 Lietuvos piliečiai¹⁹.

Visų jų atminimui nuo 1941 m. su pertraukomis buvo statomi įvairių tipų paminklai.

Paminklų, skirtų Lietuvos gyventojų sovietinio genocido ir rezistencijos aukoms atminti, statybą, galima būtų skirstyti į tris etapus:

Pirmasis etapas (1941–1943 m. Antrojo pasaulinio karo laikotarpis). Pastatyti paminklai 1941 m. birželio 22–28 d. įvykusio sukilimo metu žuvusių sukilėlių ir partizanų bei besitraukiančios sovietų armijos kareivių nužudytų politinių kalinių bei civilių gyventojų atminimui.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjusio Vokietijos–SSRS karo metu besitraukiančios Raudonosios armijos kareivių buvo nužudyta beveik 2 tūkstančiai politinių kalinių ir civilių gyventojų, 1941 m. birželio 22–28 d. įvykusio sukilimo metu žuvo 600 sukilėlių. Visi jie buvo iškilmingai palaidoti įvairiose Lietuvos kapinėse, išskyrus Pravieniškes, kur šio lagerio teritorijoje buvo palaidoti 182 iš 232 čia nužudytų politinių kalinių ir kalėjimo prižiūrėtojų su šeimomis, palaikai.

Jau 1941 m. metų pabaigoje žuvusių sukilėlių, nužudytų politinių kalinių ir civilių gyventojų kapų tvarkymu, paminklų statyba pradėjo rūpintis jų artimieji, miesto, miestelio ar kaimo bendruomenės. Vienas iš didžiausių paminklų sukilėlių atminimui buvo pastatytas Obelių kapinėse, Rokiškio r. (Paminklo ilgis – 9 m. aukštis – 3.8 m.²⁰ Jo autorius ukrainietis Chotačenko, tuo metu gyvenęs Obeliuose. Taip pat čia buvo pastatyti ir Lietuvos karių kryžiai (žr. priedus, Didaktinė studija, p. 54). 1943 m. panevėžiečių lėšomis Panevėžio apskrities ligoninės sode buvo atidengtas skulptoriaus Bernardo Bučo paminklas 1941 m. birželio 26 d. sadistiškai nukankintų Panevėžio gydytojų atminimui²¹. Kiti šiuo laikotarpiu pastatyti paminklai buvo kuklesni. Pvz. Kaune buvusiose miesto kapinėse (šiuo metu Vytauto parkas) palaidotų žuvusių birželio sukilėlių atminimui buvo pastatyti vienodi mediniai kryželiai²².

Prasidėjus 2–ajai sovietinei okupacijai įamžinti šių žmonių atminimą nebuvo jokios galimybės.

¹⁵ *Lietuva 1940–1990*, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau LGGRTC), Vilnius, 2005, p. 305.

¹⁶ *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t.1, LGGRTC, Vilnius, 1999, p. 31.

¹⁷ BRANDIŠAUSKAS, Valentinas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras 1996, p. 85

¹⁸ *Lietuva 1940–1990*, Vilnius: LGGRTC, 2005, p. 357.

¹⁹ Ten pat, p. 289.

²⁰ *Nukentėję paminklai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 151–152.

²¹ Ten pat, p. 125–126

²² Ten pat, p. 43.

Žuvusių artimieji buvo išstremti ar įkalinti lageriuose, kiti – pasitraukė į Vakarų. Sovietmečiu kapai neprižiūrimi sunyko, paminklai, kurie nebuvo paslėpti, arba buvo nugriauti, arba patys sugriuvo.

Antrasis etapas (1944–1953 m. Rezistencinis judėjimas 2-osios sovietinės okupacijos metu). Slaptai pastatyti paminklai žuvusių genocido aukų, rezistentų ir partizanų atminimui, nenurodant žuvusiųjų pavardžių ir žuvimo datų.

1944 m. prasidėjus antrajai sovietų okupacijai, lietuviai pradėjo kovą dėl Lietuvos nepriklausomybės. Jos metu, kaip jau buvo minėta, (1944–1953 m.) žuvo 20 tūkst. partizanų. Jų palaikus, paimtus iš žuvimo vietų, pavogtus iš niekinimo ar užkasimo vietų skubiai slapta palaidodavo artimiausiose kapinėse. Neturint galimybės laidoti kapinėse, laidodavo šalia sodybų, miške. Kad neužmirštų kapo vietos, dažniausiai, artimiausiame medyje įkeldavo nedidelę koplytėlę ar kryželį, kartais užrisdavo lauko riedulį²³. Ant šių paminklų nebuvo įrašų, nei atminimo lentelių. Juos ne kartą naikino sovietiniai okupantai jų padėjėjai, todėl nedaugelis jų išliko (žr. priedus, Didaktinė studija, p.55).

Trečiasis etapas (Nuo 1988 m. (Sovietinės okupacijos pabaiga ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas) iki šių dienų). Atstatyti nugriauti ar paslėpti paminklai²⁴. Statomi nauji paminklai, įamžinant visus žuvusius sovietinės okupacijos metu. Kaupiama medžiaga apie memorialines vietas ir statinius. LR Vyriausybės patvirtintais teisiniais aktais vykdomos valstybinės memorialinių vietovių ir statinių įamžinimo bei įpaveldinimo programos.

Buvusių paminklų atstatymo akcijos 1988–1993 m. apėmė visą Lietuvą. Sovietų sunaikintus paminklus atstatinėjo Sąjūdžio grupių ar vietinės bendruomenės nariai, kartais tam pasikviesdami ir profesionalius menininkus. Atstatant juos, stengiasi rekonstruoti jų ankstesnį vaizdą. Tačiau dauguma atveju visgi pasitenkinta tik apytikre rekonstrukcija, kadangi neišlikus eskizų, ikonografinės medžiagos, naudotasi vien prastomis fotografijomis...²⁵.

Naujus paminklus pirmiausiai statė iškentėję sovietinius lagerius buvę Lietuvos partizanai, žuvusių partizanų artimieji, miestų, rajonų ir miestelių Sąjūdžio grupės nariai. Apie 1992 m. į šį darbą įsijungė ir valstybinės organizacijos: muziejai, 1990 m. įsteigta LR Kultūros paveldo inspekcija (toliau KPI)²⁶, miestų ir rajonų paminklotvarkos tarnybos. Jos kartu su visuomeninėmis draugijomis, pavieniais asmenimis rinko ir kaupė medžiagą apie genocido aukas. Aiškinosi, kur buvo partizanų stovyklos ir bunkeriai. Pradėjo jų tvarkymo, atstatymo darbus. Tvarkė slaptąsias partizanų kapinaites ir pavienius kapus. Tęsė įamžinamo darbus 1941 m. birželio sukilėlių ir partizanų mūšių bei žuvimo vietovėse. Aiškinosi, kur buvo niekinami, užkasami ar laidojami žuvusiųjų palaikai. Rastų užkastų

²³ LGGRTC MD “Memorialinių vietovių ir statinių, susijusių su Lietuvos gyventojų genocidu ir rezistenciniu judėjimu, inventorizacijos ir sąvado sudarymo programa”.

²⁴ *Nukentėję paminklai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 3.

²⁵ JANKEVIČIŪTĖ, Giedrė, Apie paminklus tautinio atgimimo laikotarpiu. Lietuva 1918–1940 ir 1998–1993. *Menotyra*, 1995, Nr. 2, p. 60.

²⁶ 1990 m. liepos 30 d. LR Vyriausybės įstatymas Nr. I-432.

partizanų palaikus laidojo į kapines. Į kapines perlaidojo ir iš Sibiro parvežtų tremtinių palaikus. Ant pastatų, kuriuose buvo kalinami ir kankinami Lietuvos piliečiai, ir geležinkelio stočių, iš kurių buvo tremiami bei išvežami į lagerius Lietuvos gyventojai, pradėtos tvirtinti memorialinės lentos. Lentomis pradėti žymėti ir kiti memorialiniai statiniai. 1993 m. įkurtas Centras nuo 1995 m. pradėjo sistemingus memorialinių vietovių ir statinių įamžinimo darbus.

1.2. Paminklų statytojų grupės ir jų pastatytų paminklų tipai:

Anksčiau išvardintuose paminklų statybos etapuose darbus inicijavo ir vykdė įvairūs žmonės bei organizacijos. Juos galima išskirti į dvi grupes ir aptarti:

- pagal paminklų statybos etapus;
- pagal pastatytų paminklų skaičių ir jų meninę vertę.

Pirmajame paminklų statybos etape (1941–1943) paminklus statė vietinių bendruomenių žmonės. Šiame etape buvo pastatytas jau mūsų minėtas skulptoriaus Bernardo Bučo “Nukankintų gydytojų” paminklas Panevėžyje. Deja, kiek paminklų buvo šių žmonių pastatyta negalima pasakyti, kadangi medžiaga nėra iki galo sukaupta. Šiuo metu išaiškinta virš dešimt tokių šiame etape pastatytų paminklų.

Antrajame paminklų statybos etape (1944–1953) paminklus statė žuvusiųjų partizanų bendražygiai ar artimieji. Tai buvo nedidelės į medį įkeltos medinės koplytėlės, kryželiai ar lauko rieduliai, kuriais buvo norima pažymėti sovietinio genocido aukų ir partizanų žuvimo vietas bei jų pavienius kapus. Tai darė žuvusiųjų artimieji ir Lietuvos partizanai. Jų galutinis skaičius taip pat nežinomas.

Trečiajame paminklų statybos etape (1988–2006) paminklų statybą vykdė trys statytojų grupės:

Pirma grupė – “*entuziastai*”²⁷ – garbaus amžiaus žmonės, dažniausiai tremtiniai ir politiniai kaliniai, neturintys jokio meninio išsilavinimo, tačiau puikiai prisimenantys memorialines vietas ir statinius, todėl skubėję kuo greičiau juo įamžinti. Jie yra paminklo pastatymo iniciatoriai, užsakovai ir atlikėjai.

Antra grupė – *tautodailininkai* – pripažinti liaudies drožėjai, paminklus su atitinkamais įrašais ar simboliniais ženklais gaminantys pagal fizinių asmenų, visuomeninių ir valstybinių organizacijų užsakymą. Jie yra tik atlikėjai.

Trečia grupė – *profesionalūs menininkai*, projektuojantys paminklus pagal fizinių ir juridinių asmenų prašymą. Paminklo projektas vykdomas kartu su teritorijos, kurioje bus statomas paminklas, sutvarkymu. Jie taip pat tik atlikėjai.

²⁷ Sąlyginis pavadinimas sugalvotas ir pasitelktas šiems žmonėms, labai entuziastingai vykdžiusiems paminklų statybą, įvardinti.

Pirmajai – “entuziastų” – grupei būdinga tai, kad jų pastatytų paminklų yra daugiausia. Jie statyti visais jau minėtais paminklų statybos etapais, tačiau daugiausia tokių paminklų pastatyta prasidėjus Atgimimui ir pirmaisiais atkurtos nepriklausomos Lietuvos metais. Paminklų statyba vykdyta spontaniškai, norint kuo greičiau įamžinti žuvusiuosius, todėl labai nukentėjo šių paminklų kokybė. Nebuvo išsiaiškintos įamžinamų žmonių pavardės, įrašuose ant paminklų padaryta nemažai klaidų. Paminklų statybai naudotos prieinamiausios ir pigiausios medžiagos: medis, metalas, lauko rieduliai. Panaudoti išmesti prie kapinių kryžiai. Šiai statytojų grupei būdinga tokio tipo paminklai:

Kryžiai:

Mediniai – labai paprasti, natūralios spalvos ir skiriasi tik aukščiu bei liemens planu. Paprastai ant jų nėra jokių įrašų ar atminimo lentelių (žr. priedus, Didaktinė studija, p.42).

Metaliniai – suvirinti iš vamzdžių, nudažyti juoda ar kita tamsia spalva. Papuošti ažūrinėmis kitos (dažniausiai šviesios) spalvos detalėmis. Kryžiai skiriasi aukščiu ir puošybos detalėmis. Prie liemens yra pritvirtintos metalinės lentelės su atitinkamais įrašais. Taip pat panaudoti išmesti iš kapinių ir restauruoti seni nulūžę antkapiniai metaliniai kryžiai.

Betoniniai Lietuvos kario kryžiai – pradėti gaminti atsižvelgiant į 1927 m. įsteigtos Karių kapų tvarkymo komisijos priimtą dailininkų A. Aleksandravičiaus ir A. Varno Lietuvos kario kryžiaus projektą²⁸. Jie nuo senojo projekto skiriasi aukščiu ir liemens forma. Yra natūralios betono ir baltos spalvos. Prie jų išplatintos kryžiaus apatinės liemens dalies pradėtos tvirtinti metalinės arba juodo šlifuito granito plokštės su atitinkamais įrašais. Kryžiaus liemens viršuje atsirado Vyties kryžiaus reljefas, o kryžmėje – Jėzaus Kristaus horeljefas. Yra žinomi tokių kryžių atlikėjai: S. Plienius (Šiauliai) ir E. Smetona (Anykščiai) ir J. Dulskis (Utena). (žr. priedus, Didaktinė studija, p.55).

Lauko akmenų mūro paminklai :

1. Dažniausiai primena “analogišką paminklo *Žuvusiems už Lietuvos laisvę* Kauno Vienybės aikštėje kompoziciją²⁹. Tai laisvės už Lietuvos nepriklausomybę simbolis, kuris išliko suimtų ir kalintų lageriuose lietuvių atmintyje. Tokio tipo paminklų pastatyta labai daug.
2. Įvairių formų lauko akmenų mūro paminklai, kaip pvz. Kęstučio apygardos štabo nario S. Jarmalos žuvimo vietoje Jurbarko r., Eimantų k., žuvusių Algimanto apygardos Astravų parapijos partizanų atminimui Kupiškio r., Astravų senosiose kapinėse ir kt.

Paminkliniai akmenys – įvairaus dydžio, formos ir spalvos lauko rieduliai. Jų pagrindiniame fasade yra arba iškaltas atitinkamas įrašas, arba pritvirtintos metalinės bei šlifuito granito atminimo lentos su įrašu (žr. priedus, Didaktinė studija, p. 43, 45, 51, 57).

²⁸ *Kultūros paminklų enciklopedija*, Rytų Lietuva I, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 302.

²⁹ JANKEVIČIŪTĖ, Giedrė, Apie paminklus tautinio atgimimo laikotarpiams. Lietuva 1918–1940 ir 1998–1993. *Menotyra*, 1995, Nr. 2, p. 60.

Antkapiniai paminklai:

1. granitiniai;
2. teraciniai.

Dažniausiai tai antkapinės plokštės bei kryžiai, kurie niekuo nesiskiria nuo bet kuriose Lietuvos kapinėse pastatytų antkapinių paminklų. Dauguma jų pastatyti sovietmečiu šeimos kapavietėse, kur slapta palaidotos genocido aukos ar žuvę partizanai. Šių paminklų pagrindiniuose fasaduose pritvirtintose atminimo lentelėse dažnai buvo įrašomas tik žuvusiojo vardas, pavardė bei gimimo metai. Atgavus Lietuvai Nepriklausomybę, daugelis atminimo lentelių buvo pakeistos ir atsirado visiškai nauji įrašai, kurie nurodo tikslią genocido aukos ar rezistentų žuvimo datą bei aplinkybes. Kai kurių jų pagrindiniuose fasaduose yra iškalti žuvusiųjų portretai, naudojant adatinę techniką, pradėtą taikyti Ukrainoje.

Būtina atkreipti dėmesį į tokio tipo paminklus, pastatytus partizanų žuvimo vietose, ir aptvertus tvorelėmis, tarsi tai būtų simbolinis kapas.

Memorialinės lentos:

- Metalinės. Skiriasi dydžiu ir forma. Jų nėra daug.
- Medinės – ažuolinės. Skiriasi dydžiu ir forma. Jų taip pat nėra daug.

Antroji – tautodailininkų – grupė paminklus kūrė pagal užsakymus. Paminklo projektas derintas su užsakovu, kartais suderintas su tam tikro miesto ar rajono paveldosaugos tarnyba bei architektūros ir urbanistikos skyriumi. Paminklai pradėti statyti 1989 m. ir statomi iki šių dienų. Sunku spręsti apie jų meninę vertę, kadangi kuriant šiuos paminklus, tautodailininkai dažnai naudojo tarpkarinio metais savamokslių meistrų kūryboje paplitusią ikonografiją³⁰, tačiau paminklų kokybė gan nebloga.

Šiai grupei būdingi tokio tipo paminklai:

Kryžiai

Metaliniai

- Kalvio kalti kryžiai. Yra pastatyta keletas tokių kryžių. Vienas jų – kalvio V. Jarulio beveik 5 m. aukščio kryžius, pastatytas Jurbarko r. Eržvilko aikštėje čia niekintų partizanų atminimui.
- Kryžiai ir kryžiai–saulutės. Taip pat kalvių darbai. Skiriasi aukščiu ir puošybos detalėmis. Visi jie puošia koplytstulpius, stogastulpius, lauko akmenų mūro paminklus ir mūrines tinkuotas koplyčias.

Mediniai – ažuoliniai. Kryžiai skiriasi aukščiu, liemens planu, puošybos detalėmis. Vieni jų yra natūralios spalvos, kiti dažyti įvairiomis spalvomis. Kryžiai pradėti statyti Atgimimo pradžioje ir statomi iki dabar. Galima teigti, kad yra panaudoti ir prieškarinio Lietuvoje pastatyti kryžiai, juos restauruojant. Ant visų šių kryžių yra įrašai arba pritvirtintos atminimo lentelės su įrašais, kurie nurodo kam jie skirti.

³⁰ JANKEVIČIŪTĖ, Giedrė, Apie paminklus tautinio atgimimo laikotarpiams. Lietuva 1918–1940 ir 1998–1993. *Menotyra*, 1995, Nr. 2, p. 60.

Koplytstulpiai – visi jie ažuoliniai. Skiriasi aukščiu, koplytėlės dydžiu, forma ir šventųjų skulptūrėlėmis, puošybos detalėmis. Vieni jų natūralios spalvos, kituose yra spalvotos šventųjų skulptūrėlės. Vieni turi vieną koplytėlę, kiti – kelių aukštų. Visuose juose yra tam tikri įrašai. Būtina paminėti vienintelį įdomų paminklinį kompleksą Lietuvoje – tai astronominę–memorialinę saulės stebyklą su 8 koplytstulpių kompozicija, pastatytą Matiešionių k. Birštono r. prof., filologijos mokslų dr., KGB aukos J. Kazlausko tėviškėje.

Stogastulpiai - taip pat ažuoliniai. Skiriasi aukščiu, stogelio forma ir išdrožtu skulptūriniu reljefu. Visuose juose, kaip ir koplytstulpiuose yra įrašai.

Mediniai paminklai – ažuoliniai įvairių formų tautodailininkų darbai.

Reikėtų paminėti šiuos tautodailininkus: I. Užkurnys (Jurbarko r.), D. Gediminskas (Širvintų r.), A. Sakalauskas ir E. Bielokapitovas (Prienu r.), A. Šalkauskas (Kaišiadorių r.), P. Kaziūnas (Utenos r.), J. Kuodis ir S. Šilas (Plungės r.), J. Jakštas (Švenčionių r.), J. Grabauskas (Raseinių r.), P. Gaižutis, A. Petrulėnas (Ignalinos r.), J. Baranauskienė ir K. Marcinkus (Jurbarko r.), A. Turauskas (Kėdainių r.), A. Stočkus ir V. Maižius (Joniškio r.), A. Balšaitis (Jurbarko r.), A. Akstinas (Kelmės r.) bei kt.

Trečiąjai – profesionalų – grupei būdinga tai, kad jie kūrė paminklus dalyvaudami konkrečios vietos įamžinimo konkurse. Šiuo metu paminklai kuriami ir pagal paruoštą istorinę–archyvinę medžiagą. Kartu ruošiamas ir šios vietovės sutvarkymo projektas. Viskas derinama su užsakovu, tam tikro miesto ar rajono paveldosaugos tarnyba bei architektūros ir urbanistikos skyriumi. Paminklų nėra pastatyta daug. Jie pradėti statyti 1989 m. ir statomi iki dabar. Apžvelgiant šiuos darbus, reikia pažymėti, kad iki Centro įkūrimo jų pastatyta nedaug. Beveik visi statyti remiantis tokia visuomenės nuomone, kad “geriausias projektas tas, kuris yra ir meniškas, ir prasmingas, ir žmogui suprantamas, o svarbiausiai–lietuviškas!”³¹. Šiai statytojų grupei būdingi tokio tipo paminklai:

Mūrinės tinkuotos koplyčios – jų nėra daug ir visos jos skirtos žuvusių partizanų atminimui. Daugumos jų autoriai – architektai. Šalia koplyčios arba jos interjere – eksterjere yra metalinės ar šlifoto granito paminklinės lentos su žuvusiųjų vardais, pavardėmis, slapyvardžiais, gimimo ir žuvimo datomis. Kadangi šių koplyčių nėra daug, reikėtų jas visas išvardinti: koplyčia Kaišiadorių r. gimusių ir žuvusių Didžiosios Kovos apygardos partizanų atminimui Kaišiadorių m. kapinėse (architektas S. Petrauskis, (žr. priedus, Didaktinė studija, p.56); koplyčia žuvusių Vyčio apygardos partizanų užkasimo vietoje Raguvos miestelyje Panevėžio r. (žr. priedus, Didaktinė studija, p.53); koplyčia Adučiškio valsčiuje žuvusių Vytauto apygardos Tigro rinktinės partizanų atminimui Adučiškio kapinėse Švenčionių r.; koplyčia palaidotų 1949 m. lapkričio 2 d. žuvusių Algimanto apygardos Kun. Margio T. Vaižganto kuopos partizanų atminimui Kunigiškių kapinėse Anykščių r.;

³¹ JANKEVIČIŪTĖ, Giedrė, Apie paminklus tautinio atgimimo laikotarpiams. Lietuva 1918–1940 ir 1998–1993. *Menotyra*, 1995, Nr. 2, p. 60.

Anykščių ir Utenos rajonuose žuvusių Vytauto apygardos partizanų užkasimo vietoje prie Dauniškio ežero Utenoje .

Lauko akmenų mūro kopytelė – vienintelė Unikalių akmenų muziejaus teritorijoje Mosėdyje, Skuodo r. čia užkastų 1944–1953 m. žuvusių Žemaičių apygardos partizanų atminimui (architektai G. Tiškus ir V. Lumbis).

Memorialai – kol kas vienintelis. Tai Lietuvos Laisvės aukų memorialas Vilniaus Antakalnio kapinėse (Skulptorius S. Kuzma, architektai M. Šaliamoras ir J. Balkevičius).

Monumentai – “Angelas”, pastatytas žuvusių Algimanto apygardos partizanų užkasimo vietoje Panemunyje Rokiškio r. (skulptorius K. Kisielius). Kiti keturi skirti Lietuvos teritorijoje 1944–1953 m. veikusių devynių partizanų apygardų atminimui: “Vartai” Algimanto apygardos partizanų atminimui Troškūnų m. aikštėje Anykščių r. (skulptorius J. Jagėla, architektė A. Kaušienė); “Skausmo piramidė” Didžiosios Kovos apygardos partizanų atminimui Gelvonų m. aikštėje Širvintų r. (skulptoriaus J. Jagėla, architektė V. Molienė, (žr. priedus, Didaktinė studija, p.57); monumentas Tauro apygardos partizanų atminimui Marijampolėje (skulptorius A. Ambraziūnas, architektas Arūnas Lukoševičius), “Laisvės kolona” Žemaičių apygardos partizanams Telšių m. aikštėje (skulptorius R. Midvikis).

Paminklai – pastatyti žuvusių 1941 m. birželio sukilėlių, partizanų niekinimo ir užkasimo vietose bei atminimo vietose. Jų pastatyta nemažai, tačiau keletą reikėtų paminėti: paminklas Birštono aikštėje partizanų niekinimo vietoje (architektas S. Dulksnys, (žr. priedus, Didaktinė studija, p. 51); koplytelė Žeimių m. aikštėje žuvusių Vyčio apygardos partizanų niekinimo vietoje Jonavos r. (skulptorius K. Bogdanas, architektas V. Brėdikis), kryžius Kęstučio apygardos žuvusių partizanų buvusioje užkasimo vietoje Muitinės g. Jurbarke (architektas R. Kamaitis); paminklas Veliuonos valsčiuje žuvusių Kęstučio apygardos partizanų užkasimo vietoje prie Veliuonos kapinių Jurbarko r. (architektas A. Žvinys); kryžius žuvusių 1941 m. birželio sukilėlių atminimui buvusiose Karmelitų kapinėse Kaune (skulptorius R. Antinis, architektas E. Miliūnas), stela prie namo Radastų g. 27 Kaune šiame name gyvenusių pirmųjų genocido aukų K. ir V. Svilų atminimui; koplytelė Dotnuvos akademijos profesorių, dėstytojų ir studentų, nukentėjusių sovietinės okupacijos metu atminimui Kėdainių r. (skulptorius V. Vildžiūnas, architektas R. Dičius); paminklas 1944 m. spalio 7 d. įvykusių Sedos kautynių ir jose žuvusių Tėvynės apsaugos rinktinės karių atminimui Sedoje Mažeikių r. (skulptorius O. Neniškis, (žr. priedus, Didaktinė studija, p. 49) ir kt.

Antkapiniai paminklai – jų pastatyta ypatingai mažai, todėl būtina išvardinti: paminklas ant 1949 m. sausio 23 d. žuvusių Dainavos apygardos Merkio būrio partizanų kapo Perlojos kapinėse Varėnos r. (architektas G. Laucius); paminklinė plokštė ant 1941 m. birželio sukilimo metu žuvusių sukilėlių atminimui Joniškėlio kapinėse Molėtų r. (skulptorius J. Jagėla); paminklas ant 1941 m. žuvusių sukilėlių ir žuvusių Žemaičių apygardos Alkos rinktinės partizanų kapo Ylakių kapinėse Skuodo r.

(dizaineris R. Navickas), paminklas ant disidentų V. Sevruko ir S. Jako kapo Vilniaus Antakalnio kapinėse (skulptorius J. Jagėla); paminklas ant 1941 m. birželio 24 d. Rainių miškelyje nužudytų kankinių kapo Telšių senosiose kapinėse (skulptorius A. Kmieliauskas).

Tipinis atminimo ženklas - autorius dizaineris R. Navickas. Pradėtas statyti 1998 m. Ženklas betoninis, 1.7 m. aukščio, plane trikampis, lygiasienis, viršuje užsibaigia Vyties kryžiumi (išvisų trijų pusių). Pastatytas ant žiedo formos postamento. Įrašai kalami ženklo plokštumose. Trys tokie ženklai yra pastatyti kapinėse. Visi kiti – tik mūšio ir žuvimo vietose. Yra pastatytos keturios tokių ženklų kompozicijų, tai: 1949 m. lapkričio 1 d. bunkeryje kautynėse žuvusių Algimanto apygardos partizanų atminimui prie Priepodo ežero Šimonių girioje Anykščių r.; 1945 m. kovo 11-12 d. Kiauneliškio mūšyje žuvusių Tigro rinktinės partizanų atminimui Labanoro girioje Švenčionių r.; 1949 m. vasario mėn. Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio įkūrimui atminti Mėnaičių k. Radviliškio r. (žr. priedus, Didaktinė studija, p.57) ir 1945 m. vasario 15 d. sudeginto kaimo ir žuvusių jo gyventojų atminimui Jaciūnų k. Ignalinos r.

Memorialinės lentos

- Metalinės. Vienintelė. Skirta buvusiame Panevėžio apskrities NKGB tardymo skyriuje (Panevėžys, Vasario 16-osios g. 23) 1941 m. birželio 25–26 d. žiauriai nukankintų Panevėžio medikų atminimui (skulptorius A. Vytėnas), (žr. priedus, Didaktinė studija, p. 59).
- **Keramikinės**. Tai pat vienintelė ir skirta R. Kalantos atminimui. Pritvirtinta prie pastato Krėvės g. 6 Alytuje (dailininkas V. Ledas).
- **Žalvarinės**. Irgi vienintelė. Skirta KGB aukos kunigo J. Zdebskio atminimui Įgulos bažnyčioje Kaune.
- **Granitinės** – įvairių atspalvių, dydžių ir formų. Šių lentų yra daugiausia. Jos sukurtos profesionalių menininkų ir ženklina geležinkelio stočių, iš kurių buvo išstremti Lietuvos piliečiai, pastatus. Taip pat kitus su Lietuvos gyventojų genocidu ir rezistenciniu judėjimu susijusius pastatus. Šių lentų nėra daug. Daugiausia jų ženklina buvusius sovietų represinių struktūrų pastatus (toliau NKVD³²–MGB³³) ir skirtos čia kalintų ir kankintų Lietuvos piliečių atminimui. Taip pat ant mokyklų pastatų, šių mokyklų direktorių, mokytojų ir mokinių, nukentėjusių okupacinių režimų metu, atminimui. Tai tipinės paminklinės lentos. Jų autorius skulptorius J. Jagėla (žr. priedus, Didaktinė studija, p. 59).

LPKTS bei LLKS pateiktomis žiniomis iki 1998 m. Lietuvoje šios organizacijos memorialinėse vietose pastatė 340 paminklų, 646 kryžius, 215 antkapinių kryžių, 132 koplytstulpių, koplytėlių ir stogastulpių, pakabino 128 atminimo lentas, sutvarkė 500 kapų (tame tarpe ir žuvusių partizanų užka-

³² NKVD – *Narodnyj komissariat vnutrennich del (rus.)* – Vidaus reikalų liaudies komisariatas. Anušauskas, Arvydas. *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*. Vilnius: Mintis, 1996, p. 477.

³³ MGB – *Ministerstvo gosudarstvennoj bezopasnozi (rus.)*–Valstybės saugumo ministerija. Ten pat.

simo vietų)³⁴.

Kiek paminklų pastatyta fizinių asmenų, vietinių bendruomenių ar valstybinių organizacijų šiuo metu tiksliai pasakyti negalima. Jie dar tikslinami.

³⁴ *Laiko atodangos*, sudarytoja, SKUČAITĖ, Virginija, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, (toliau LKPTS) 1998, p. 44–46.

2. Memorialinių vietovių ir statinių apskaita, jų skirstymas

Apie memorialinių vietovių apskaitą pradėta galvoti dar partizaninio judėjimo metais. 1947 m. lapkričio mėn. 21 d. Tauro apygardos Žalgirio rinktinės įsakyme Nr. 3, kurį pasirašė rinktinės vadas Vincas Šturmas–Štrimas ir jo adjutantas Viktoras Vitkauskas–Karijotas, buvo iškeltas uždavinys: „Visos bolševikų niekšybės, kaip pvz., žudynės, kankinimai, areštai, trobų griovimai, išprievartavimai, miškų deginimai, kapų, lavonų išniekinimai, visa tai turi fiksuoti, ir kur tik galima, dokumentais ar nuotraukomis pagrįsti kiekvienas kovotojas, neatsižvelgiant nei jo užimamos vietos, nei laipsnio, turi visas surinktas žinias siųsti Žvalgybos skyriui, kuris privalo jas sutvarkyti ir perduoti Apygardos Žvalgybos Skyriui”³⁵, nurodant, kad „Žinios renkamos nuo okupacijos pradžios ir nuolatos papildomos, turint omenyje, kad žinių niekuomet nebus per daug. Pavardes tų, kurie vykdė niekšybes, visur žymėti...”³⁶. Žuvus V. Štrimui, tai tęsė jo adjutantas, vėliau tapęs Tauro apygardos vadu V. Vitkauskas. Kad tai daryta matyti iš išlikusių nuotraukų, esančių Genocido aukų muziejuje, kuriose užfiksuotas žuvusių partizanų kapų tvarkymas, nusifotografavimas prie sutvarkyto bendražygio kapo (žr. priedus, Didaktinė studija, p. 55). Žuvimo vietas dar ir dabar žymi partizano Klemenso Stačioko–Arūno daryti išlikę jas ribojantys apkasų reljefai.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę memorialinių vietovių ir statinių apskaitą pradėjo vykdyti KPI. Ši valstybinė organizacija kaupė medžiagą apie naujai išaiškinamas memorialines vietas ir statinius, vykdė jų įpaveldinimą.

1995 m. reorganizavus KPI, apskaitos ir įpaveldinimo darbus tęsė LR Kultūros ministerijos Kultūros vertybių apsaugos departamento (toliau KVAD) Kultūros paveldo centras.

Visų memorialinių vietovių ir statinių apskaitą pradėjo vykdyti 1993 m. įsteigtas Centras³⁷. Tai valstybinė įstaiga, finansuojama Lietuvos Respublikos vyriausybės. Vienas iš jos uždavinių buvo kaupti medžiagą apie paminklus, pastatytus sovietinio genocido aukų ir žuvusių rezistencijos dalyvių atminimui. Daug medžiagos apie pastatytus paminklus buvo gauta iš miestų ir rajonų savivaldybių, taip pat iš žmonių, stačiusių juos. Kaupiant medžiagą paaiškėjo kad paminklai yra pastatyti įvykių žyminčiose vietose. Atminimo lentos ir plokštės pritvirtintos tik ant tam tikrų pastatų (geležinkelio stočių, NKVD–MGB poskyrių ir kt. (žr. priedus, Didaktinė studija, p. 58–59). Tapo būtina visą sukauptą medžiagą suskirstyti, aprašyti, sudaryti memorialinių vietovių, jose pastatytų paminklų bei statinių sąvadą. Centre esantis Memorialinis departamentas paruošė „Memorialinių vietovių ir statinių

³⁵ *Lietuvos partizanų apygarda (1945–1952)*, Lietuvos archyvų departamento, Lietuvos visuomenės organizacijų archyvo dokumentų rinkinys, Vilnius, 2000, p. 269.

³⁶ Ten pat.

³⁷ *Valstybės žinios*, 1993, Nr. 32–735.

inventorizacijos ir sąvado sudarymo programą³⁸, kurią vykdant išsiaiškinta, kad remiantis įsakymu “Dėl Lietuvos Respublikos Nekilnojamųjų kultūros vertybių registro struktūros pakeitimo”³⁹ ir įsakymu sudarytos darbo grupės 2000 m. kovo 10 d. paruoštu protokolu “Dėl NKVD būstinių – kalėjimų įrašymo į Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą ir savivaldybių vietinius nekilnojamųjų kultūros vertybių registrus”⁴⁰ būtinas jų skirstymas. 2003 m. Centre buvo sudaryta darbo grupė, kuri paruošė “Memorialinių vietovių ir statinių, susijusių su Lietuvos gyventojų sovietiniu genocidu ir pasipriešinimu sovietinei okupacijai skirstymą”⁴¹. Šiuo metu visa medžiaga apie minėtas vietas ir statinius tvarkoma pagal šį skirstymą (žr. priedus, Didaktinė studija, p.40–41). Jį sudaro trys stambios dalys: įvykio ir laidojimo vietos bei statiniai, kurios skirstomos į mažesnes grupes:

Įvykio vieta :

- žudynių vieta (žr. priedus, Didaktinė studija, p.42–43);
- stovyklos vieta (žr. priedus, Didaktinė studija, p.44–45);
- bunkerio vieta (žr. priedus, Didaktinė studija, p.46–47);
- mūšio vieta, paprastai sutampa su žuvimo vieta (žr. priedus, Didaktinė studija, p.48–49);
- niekinimo vieta (žr. priedus, Didaktinė studija, p.50–51);
- atminimo vieta (žr. priedus, Didaktinė studija, p.56–57);

Laidojimo vieta:

- kapinės ir jų dalys (žr. priedus, Didaktinė studija, p.54–55).
- pavieniai kapai (žr. priedus, Didaktinė studija, p.55).
- užkasimo vieta (žr. priedus, Didaktinė studija, p.52–53).

***Statiny*s (žr. priedus, Didaktinė studija, p.58–59):**

- geležinkelio stotys;
- NKVD – MGB pastatas;
- mokyklų pastatai;
- memorialinė sodyba (pastatas);
- atstatytas bunkeris.

Visa medžiaga kaupiama LR administraciniu skirstymu: rajonas, seniūnija, kaimas ir t.t.

Pradedant tam tikro rajono vietovių ir statinių apskaitos darbus, peržiūrima:

- gauta iš tam tikro rajono ar miesto paminklotvarkos, kultūros ir architektūros – urbanistikos skyrių medžiaga apie pastatytus paminklus;

³⁸ Viena iš sudėtinių LGGRTC MD vykdomos Valstybinės atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sukūrimo 1996–2000 metams programos” bei tęstinės jos dalies 2003–2008 m.” dalių.

³⁹ KVAD 1997 m. liepos 30 d. įsakymas Nr. 186.

⁴⁰ KVAD 2000 02 24 įsakymas Nr. 31.

⁴¹ Patvirtintas 2003 06 23 LGGRTC generalinės direktorės D. Kuodytės.

- gauti pastatytų paminklų sąrašai, kuriuos pateikė LPKTS miestų ar rajonų skyriai, dabar veikiančios LLKS partizanų apygardų vadai;
- įvairiuose straipsniuose skelbta medžiaga apie pastatytus paminklus;
- programos “Atsiminimų apie tremties ir kalinimo vietas, laisvės kovų dalyvių rinkimas 1999 – 2001 m.”⁴² medžiaga.

Toliau darbas vyksta taip:

1. Sudaromas tam tikro rajono inventorizuojamų vietovių, jose pastatytų paminklų ir statinių sąrašas, kuris suderinamas su atitinkamo rajono paminklotvarkos, ar kitu už šį darbą atsakingu skyriumi, su LPKTS miesto ar rajono skyriaus vadu.
2. Vykstama į ekspedicijas, kurios metu aprašomos ir lokalizuojamos memorialinės vietovės bei statiniai, fotografuojami juos žymintys paminklai, apklausiami liudininkai, pasakojantys apie įvykius šiose vietovėse ir statiniuose.
3. Ekspedicijos metu sukaupta medžiaga peržiūrima. Ji lyginama su publikuotais ir nepublikuotais šaltiniais ir tuo remiantis pildomi vietovių, jose pastatytų paminklų ir statinių aprašai⁴³. Aprašų formos paruoštos remiantis KVAD patvirtintais Nekilnojamųjų kultūros vertybių apskaitos dokumentais⁴⁴, kurie buvo pritaikyti Centro inventorizuojamoms vietovėms ir statiniams.
4. Ruošiamas tarnybinis prašymas Centro Genocido ir rezistencijos departamentui paruošti archyvinę pažymą apie tam tikroje vietovėje žuvusius partizanus, taip pat apie NKVD–MGB poskyriuose nužudytus suimtuosius.

Pildant vietovių ir statinių aprašus naudojami įvairūs informacijos šaltiniai. Pirmiausiai tai dokumentai:

1. Lietuvos ypatingajame archyve (toliau LYA) paruoštos archyvinės pažymos apie žuvusius partizanus ir Lietuvoje buvusius NKVD–MGB apskrities ir valsčiaus poskyrius;
2. Lietuvos Centrinio Valstybės archyvo dokumentai apie LR kariuomenės karininkus;
3. 1984 m. aktai “Dėl memorialinių lentų įrengimo ant buvusių liaudies gynėjų būstinių” buvę Partijos istorijos institute prie LKP CK⁴⁵.
4. *Valstybės žinios*. (Informacija apie įrašytas į LR Valstybinį Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą vietas ir statinius).

Naudojami publikuoti šaltiniai:

⁴² Viena iš sudėtinių LGGRTC MD vykdomos Valstybinės atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sukūrimo 1996–2000 metams programos” bei tęstinės jos dalies 2003–2008 m.” dalių.

⁴³ Patvirtintas 2003 06 23 LGGRTC generalinės direktorės D. Kuodytės.

⁴⁴ KVAD 1995 11 24 įsakymas Nr. 144/2; 1995 05 02 įsakymas Nr. 47/2.2 bei Nr. 47/2.4 ir 2000 12 05 įsakymas Nr. 339/2 ir Nr. 339/4.

⁴⁵ LGGRTC Genocido aukų muziejaus archyvas.

1. Dokumentų rinkiniai (BRANDIŠAUSKAS, Valentinas, 1941 m. *Birželio sukilimas*⁴⁶, *Rainių tragedija, 1941 m. birželio 24–25 d.*, parengė ANUŠAUSKAS, Arvydas, BURAUŠKAITĖ, Birutė⁴⁷, *Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945–1952)*⁴⁸ ir kt.).
2. Žuvusių partizanų dienoraščiai (LELEŠIUS, Justinas–Grafas, BALIUKEVIČIUS, Lionginas–Dzūkas, *Dienoraščiai*⁴⁹, BALIUKEVIČIUS, Lionginas. *Partizano–Dzūko dienoraštis*⁵⁰).
3. Monografijos (*Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, sudarė GAŠKAITĖ, Nijolė, KAŠĖTA Algis, STARKAUSKAS, Juozas⁵¹, *Laisvės Kovos Prisikėlimo apygardoje*, sudarytoja MALINAUSKAITĖ, Aurelija⁵², STARKAUSKAS, Juozas, *Stribai*⁵³ ir kt.).
4. Centro daugiatomis tęstinis leidinys *Lietuvos gyventojų genocidas* (sovietinio genocido aukų vardynas⁵⁴; išleisti du tomai, trys knygos).
5. Partizanų vardynai (VILUTIENĖ Aldona, SAJAUSKAS Justinas, *Ištark mano vardą*⁵⁵, *Laisvės kovų aukos Pietų Žemaitijoje*⁵⁶).
6. Enciklopedinio pobūdžio knygos (IGNATAVIČIUS, Izidorius, *Lietuvos naikinimas ir kova 1940–1998*⁵⁷).
7. Partizanų, buvusių tremtinių ir politinių kalinių memuarai (*Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, Sudarė KAUNIETIS, Romas (IV dalys, 5 knygos); ŽIČKUS, Jonas, *Nueitas kelias*⁵⁸, RAMANAUSKAS, Adolfas, *Daugel krito sūnų*⁵⁹, DAUMANTAS, Juozas, *Partizanai*⁶⁰ ir kt.).
8. Įvairiuose žurnaluose ir laikraščiuose publikuoti moksliniai straipsniai ir prisiminimai (Mokslinis žurnalas *Genocidas ir rezistencija* (1997–2005, 18 numerių); *Laisvės Kovų archyvas*, Kaunas, 1991–2006, išleisti 37 numeriai) bei kt.).

Taip pat naudojami ir nepublikuoti Centre esantys šaltiniai:

1. Valstybinės “Atsiminimų apie tremties ir kalinimo vietas, laisvės kovų dalyvių rinkimas 1999–2001 m. programos”⁶¹ medžiaga.

⁴⁶ Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 2000.

⁴⁷ Vilnius: LGGRTC, 2000.

⁴⁸ Lietuvos archyvų departamento, Lietuvos visuomenės organizacijų archyvo dokumentų rinkinys, Vilnius, 2000.

⁴⁹ Kaunas: LPKTS Istorijos sekcija, 1994.

⁵⁰ Vilnius: LGGRTC, 2002.

⁵¹ Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996.

⁵² Vilnius: LGGRTC, 1999.

⁵³ Vilnius: LGGRTC, 2001.

⁵⁴ *Lietuvos gyventojų genocidas*, 2 t., III dalys, LGGRTC, Vilnius: 1998, 1999, 2002.

⁵⁵ Vilnius: “Džiugas”, 1999.

⁵⁶ Kaunas: Į laisvę fondas, 1998.

⁵⁷ Vilnius: “Vaga”, 1999.

⁵⁸ Vilnius: LGGRTC, 1999.

⁵⁹ Vilnius: LGGRTC, 1999.

⁶⁰ Kaunas: LPKTS, LGGRTC, 2005.

⁶¹ Viena iš sudėtinių LGGRTC MD vykdomos Valstybinės atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sukūrimo 1996–2000 metams programos” bei tęstinės jos dalies 2003–2008 m.” dalių.

2. Genocido ir rezistencijos departamento Archyvinio vardynų skyriaus medžiaga.
3. Pasipriešinimo dalyvių (rezistentų) teisių komisijos bylos.

Išanalizavus visą medžiagą galima teigti, kad šiuo metu (iki 2006 m. balandžio mėn.) inventorizuotos 1254 memorialinės vietovės ir 253 statiniai. Žinoma, kad jie paženklinėti 1451 paminklu. Remiantis šios medžiagos analize yra žinoma kiek vietovių ir statinių yra inventorizuota kiekviename rajone, kiek paminklų juos ženklina. Šiai dienai inventorizuoti Akmenės, Birštono, Jonavos, Joniškio, Jurbarko, Kaišiadorių, Kelmės, Pakruojo, Prienų, Radviliškio, Raseinių, Šiaulių, Šilalės, Širvintų, Švenčionių, Tauragės, Trakų, Ukmergės rajonai, Palangos, Panevėžio ir Šiaulių miestai (žr. priedus, p. 67, Lentelę Nr. 1, kur jie pažymėti raudona spalva). Beveik baigti arba įpusėti inventorizuoti Biržų, Elektrėnų, Ignalinos, Kėdainių, Kretingos, Panevėžio ir Plungės rajonai (žr. priedus, p. 67, Lentelę Nr. 1, kur jie pažymėti mėlyna spalva). Taip pat inventorizuotos pavienės vietovės Kauno, Marijampolės, Mažeikių, Molėtų, Pagėgių, Pasvalio, Rietavo, Rokiškio, Skuodo, Šakių, Telšių, Utenos ir Vilkaviškio rajonuose bei Kauno mieste. (žr. priedus, p. 67, Lentelę Nr. 1, kur jie pažymėti juoda spalva). Kaip procentaliai išsidėsto šios vietovės ir statiniai pagal jų skirstymą matyti Lentelėje Nr. 2 (žr. priedus, p. 68). Kituose rajonuose medžiaga apie esančias vietoves ir statinius yra arba dalinai sukaupta, arba tėra minimali⁶². Tai nurodyta Lentelėje Nr. 3 (žr. priedus, p. 69).

Vietovių skaičius negalutinis, nes ekspedicijų metu atrandamos memorialinės vietovės ir statiniai, nežinomi nei miestų ir rajonų paminkloaugininkams, nei LPKTS skyrių ar LLKS nariams. Apie jas gali papasakoti tik vietiniai žmonės, žinantys, kas palaidota jų kaimų kapinėse, kam pastatyti paminklai jų gyvenamojoje apylinkėje, kokius pastatus ženklina atminimo lentos.

Informacija apie jau inventorizuotus memorialines vietoves ir statinius bei juos žyminčius paminklus galima rasti Centro internetiniame puslapyje www.genocid.lt esančioje skiltyje *Atmintis*.

Sukaupta medžiaga naudojama ruošiant straipsnius apie 1944–1953 m. žuvusių partizanų atminimo įamžinimą žurnalui “Genocidas ir rezistencija”⁶³, publikuota Versmės leidyklos išleistose knygose “Raguva”⁶⁴ ir “Musninkai. Kernavė. Čiobiškis”⁶⁵. Medžiaga paruošta ir numatomoms išleisti knygoms “Vepriai”⁶⁶, “Giedraičiai”⁶⁷ ir “Taujėnai”⁶⁸. Straipsniai ruošiami “Visuotinei lietuvių enciklopedijai”⁶⁹ bei Centro ruošiamam leidiniui “Rezistencijos Atlasas”.

⁶² LGGRTC MD “Memorialinių vietovių ir statinių, susijusių su Lietuvos gyventojų genocidu ir rezistenciniu judėjimu, inventorizacijos ir sąvado sudarymo programa”.

⁶³ *Genocidas ir rezistencija*: Lietuvos gyventojų ir genocido tyrimo centro žurnalas. (1997–2004, Nr.1–15).

⁶⁴ TRIMONIENĖ, Rūta, Raguvos valsčiaus partizanų atminimo įamžinimas, *Raguva*, Vilnius: Versmė, 2001, p.543–563.

⁶⁵ *Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, Vilnius: Versmė, 2005 m. (paminklų nuotraukos).

⁶⁶ Ten pat.

⁶⁷ Ten pat.

⁶⁸ Ten pat

⁶⁹ Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas. 8 t., 2001, 2002, 2003, 2004, 2005.

Siekiant populiarinanti įamžintas memorialines vietas ir statinius miestų ar rajono turistiniams informaciniams centrams siūloma įdomesnes jų pažymėti savo leidžiamuose žemėlapiuose. Medžiaga saugoma Centro Memorialiniame departamente esančiose atitinkamo miesto ar rajono bylose, taip pat kompiuterinėje duomenų bazėje pagal Lietuvos apskritis.

Mūšių ir kautynių, tarp partizanų ir sovietinių represinių struktūrų, vietų apskaitą nuo 1999 m. pradėjo vykdyti ir LPKTS. Buvo paruoštas “Lietuvos laisvės kovotojų–partizanų kautynių istorinis lapas”, remiantis Centro patvirtintu vietovių aprašu⁷⁰ ir “Registruojamos vietovės koordinacių nustatymo su GPS prietaisu duomenų lapas”. Juose nurodomas vietovės pavadinimas, nuosavybė, situacija, pagrindiniai duomenys, kautynėse žuvę partizanai ir koordinatės. Medžiaga registruojama ir kaupiama pagal 1944–1954 m. veikusias Lietuvos partizanų apygardas. Šiai dienai registruotos Tauro, Žemaičių, Algimanto ir Vytauto apygardų partizanų mūšių, kautynių bei žuvimo vietos. Pagal GPS prietaisu fiksuotas koordinatas paruošti šių vietovių žemėlapiai.

Išanalizavus šią medžiagą, galima teigti, kad tai tik vienas iš informacijos šaltinių, pildant Centro paruoštus vietovių aprašus, nes:

1. Fiksuotos tik partizanų mūšių, kautynių ir žuvimo vietos.
2. Vietovių adresas nurodomas remiantis prieškarinės Lietuvos administraciniu skirstymu (apskritis, valsčius ir t.t.)
3. Įvykis aprašomas remiasi tik vieno liudininko arba vienos publikacijos duomenimis.
4. Nėra nurodomi kiti informacijos šaltiniai.
5. Nufotografuoti paminklai nėra tinkami publikuoti, nes nebuvo laikytasi tam tikrų reikalavimų. (Paprastai nuotraukose yra svarbu ne paminklas, bet prie jo nufotografuoti žmonės).
6. Nėra daromi vietovių ir paminklų apmatavimai.

Nuo 2001 m. vykdant šių vietovių apskaitą, LPKTS pradėjo bendradarbiauti su Centru. Darbai pradėti koordinuoti, kad nebūtų dubliuojami.

⁷⁰ Patvirtintas 2003 06 23 LGGRTC generalinės direktorės D. Kuodytės.

3. Memorialinių vietovių ir statinių tvarkymo bei įamžinimo darbai bei problemos

1988 m. pradėtas sovietinių genocido aukų įamžinimas (kas tai vykdė ir kas buvo įamžinama aptarėme 2-oje šio darbo dalyje) sukėlė nemažai problemų valstybinėms organizacijoms:

1. Reikėjo fiksuoti naujai išaiškintas memorialines vietas ir statinius bei juos išsaugoti ateinančioms kartoms.
2. Masinis savavališkas žuvusių partizanų užkasimo vietų kasinėjimas, nedalyvaujant atitinkamų žinybų specialistams, daug kur sunaikino genocido fakto įrodymus.
3. Ruošiant paminklo projektą nebuvo nustatomi kriterijai, kas bus amžinama, todėl pasitaikė atvejų, kai juose buvo įamžinti gyvieji. Statomų paminklų kokybė buvo žemo lygio.

Dėl pirmosios problemos sprendimo 1990 m. buvo priimtas LR Vyriausybės nutarimas “Dėl istorinę ir kultūrinę vertę turinčių kultūros paveldo objektų, nesančių kultūros paminklų sąrašuose, apsaugos užtikrinimo”⁷¹. Dėl kitų problemų sprendimo KPI, miestų ir rajonų savivaldybių paminklotvarkos tarnybų pastangomis 1992 m. LR Vyriausybė patvirtino nutarimą “Dėl rezistentų ir kitų asmenų, nužudytų okupacinių režimų metu, palaikų perkėlimo ir įamžinimo”⁷², kuriame nurodyta:

- kaip yra perkeliama žuvusiųjų palaikai ir kas tai atlieka;
- įsteigti “Rezistentų ir kitų asmenų, nužudytų okupacinių režimų metu, palaikų perkėlimo ir palaidojimo vietų įamžinimo” komisijas prie miestų ir rajonų savivaldybių;
- parengti tipinių antkapinių paminklų projektus,
- kas vykdo šių darbų finansavimą.

Remiantis šiuo nutarimu prie visų miestų ir rajonų savivaldybių buvo įsteigtos “Rezistentų ir kitų asmenų, nužudytų okupacinių režimų metu, palaikų perkėlimo ir palaidojimo vietų įamžinimo” komisijos, kurios kiekvienais metais numatė konkrečius memorialinių vietovių ir statinių įamžinimo bei tvarkymo darbus. Kai kurios jų veikia ir šiandien.

Šiuo metu šis nutarimas turėtų būti koreguojamas, nes nebeatitinka nūdienos:

1. būtina keisti šio nutarimo 1 punktą, kadangi daugelis pastatų su aplink juo esančiomis teritorijomis ir miškų šiuo metu yra privati nuosavybė, todėl mūšių ir kautynių, partizanų žuvimo, žuvusiųjų palaikų užkasimo vietos ir pavieniai kapai tampa šių savininkų nuosavybe ir nėra užtikrinamas jų išsaugojimas.
2. reikia išbraukti 5 punkto 2 papunktį, nes tipinis antkapinio paminklo projektas nebuvo sukurtas. Vietoje jo naudojamas patobulintas 1927 m. A. Aleksandravičiaus ir A. Varno sukurtas Lietuvos kario kryžiaus projektas, atsižvelgiant į tai, kad partizanai – Lietuvos savanorių tradicijų tęsėjai.

⁷¹ 1990 m. gruodžio 11 d. LR Vyriausybės įstatymas Nr. 375.

⁷² 1992 m. birželio 9 d. LR Vyriausybės nutarimas Nr. 446.

Šiuo metu memorialinių vietovių ir statinių tvarkymo bei įamžinimo darbus atlieka fiziniai asmenys, visuomeninės ir valstybinės organizacijos.

Fiziniai asmenys – tai žuvusių partizanų artimieji. Dažnai, tai garbingo amžiaus žmonės, kurie kreipiasi į valstybines organizacijas prašydami padėti pastatyti paminklą žuvusių rezistentų atminimui, sutvarkyti jau pastatytus paminklus ir aplink juos esančią teritoriją.

Šie žmonės nebeturi nei jėgų nei lėšų tai padaryti. Jie tik rūpinasi kaip nors įamžinti žuvusiuosius arba išsaugoti jau pastatytus paminklus.

Visuomeninės organizacijos – tai jau mūsų minėtos organizacijos LKPTS ir LLKS. Taip pat vietos bendruomenės, besirūpinančios sovietinio genocido aukų ir partizaninio judėjimo dalyvių atminimu. Šios organizacijos memorialinių vietovių ir statinių tvarkymą bei įamžinimą kartais atlieka už savo lėšas, bet dažniausiai kreipiasi į valstybines organizacijas prašydamos šiems darbams lėšų.

Valstybinės organizacijos – pagal išleistus teisinius aktus bei paruoštas ir patvirtintas įamžinimo programas, įpareigotos rūpintis memorialinių vietovių ir statinių tvarkymu bei įamžinimu yra miestų ir rajonų savivaldybės, LR Krašto apsaugos ministerija (toliau KAM), LR Kultūros ministerija, KVAD (dabar Kultūros paveldo departamentas), Centras ir LR Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo, aukų rėmimo ir atminimo įamžinimo fondas.

Norėdamos padėti išpildyti fizinių asmenų ir visuomeninių organizacijų prašymus minėtos organizacijos paprastai bendradarbiauja. Centras LYA paruošia archyvinę pažymą apie žuvusiuosius ir suprojektuoja paminklą ar atminimo lentą. Kitos anksčiau išvardintos valstybinės organizacijos skiria reikiamas lėšas paminklo pastatymui ar rekonstrukcijai, teritorijos ir statinio sutvarkymui. Jos taip pat turi teisę skelbti atitinkamo paminklo konkursą.

Paminklų ir atminimo lentų, teritorijos ir statinio sutvarkymo projektus atlieka profesionalūs architektai, skulptoriai ar dailininkai, taip pat tautodailininkai, laimėję paskelbtą atitinkamos valstybinės organizacijos konkursą. Lėšas tam skiria tos valstybinės organizacijos, kurios yra šio projekto užsakovai. Reikėtų paminėti šiuos įgyvendintus projektus:

- KAM prie savo pastato finansavo Vilniuje paminklą LLKS tarybos prezidiumo pirmininko gen. Jonas Žemaičio-*Vytauto* atminimui. (aut. skulptorius V. Lukošaitis. Pastatytas 1999 m.).
- KAM ir Centro lėšomis pastatyta paminklinė kompozicija Radviliškio r. Mėnaičių k. šioje sodyboje 1949 m. vasario 16 d. įkurto Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio atminimui. (aut. architektė V. Molienė. Atidengtas 2003 m.) (žr. priedus, Didaktinė studija, p.57).
- LR Kultūros ministerija finansavo kolumbariumo įrengimą Vilniuje Tuskulėnų dvarelis teritorijoje 1944–1947 m. užkastų 724 asmenų, nužudytų Vilniaus NKGB-MGB vidaus kalėjime (Aukų g. 2 a), atminimui. (Du autorių kolektyvai, vadovaujami architektų V. Čekausko ir M. Šaliamoro. Atidengtas 2004 m.).

Didžiausią darbą vykdant memorialinių vietovių ir statinių tvarkymo bei įamžinimo darbus atlieka Centras. 1993 m. jį įkūrus, pradėti gauti fizinių ir juridinių asmenų prašymai įamžinti žuvusių 1941 m. birželio sukilėlių, 1944–1953 m. žuvusių Lietuvos partizanų bei sovietinio genocido aukų atminimą. Memorialinėmis lentomis pažymėti sovietinių represinių struktūrų pastatus, kuriuose 1940–1941 m., 1944–1953 m. buvo kalinami ir kankinami Lietuvos piliečiai, taip pat pastatus, susijusius su įžymiais partizaninio karo vadais, su tam tikrais reikšmingais partizaninio karo įvykiais. Pradėti gauti prašymai jau pastatytus paminklus, kurie dėl tam tikrų aplinkybių sunyko arba tiesiog nebeatitiko tam tikros vietovės ar statinio paskirties, pakeisti naujais. 1995 m. vasario 22 d. LR prezidentui A. Brazauskui pasirašius dekretą Nr. 552 “Dėl asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sąrašo sudarymo ir jų atminimo įamžinimo”⁷³, atsirado galimybė paruošti įamžinimo programą ir vykdyti valstybinę šio darbo politiką:

- memorialinių vietovių ir statinių įamžinimo procesą daryti sistemingą ir paremtą istoriniais archyviniais tyrimais;
- kreipti didelį dėmesį į naujai statomų paminklų meninę ir išliekamąją vertę.

1995 m. Centro Lietuvos gyventojų aukų atminimo institutas paruošė valstybinę “Atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sukūrimo 1996–2000 metams programą”⁷⁴, kurią 1995 m. gruodžio 1 d. nutarimu Nr. 1516 patvirtino LR Vyriausybė.

Pagal šią programą buvo numatyta pastatyti paminklus Lietuvoje 1944–1953 m. veikusių devynių apygardų partizanų atminimui. Šių paminklų statybai buvo numatytas konkretus laikas ir valstybinis finansavimas.

Statant paminklą tam tikros apygardos partizanų atminimui, buvo taikomi šie kriterijai:

- Statomo paminklo vieta ir projektas turi būti suderinti su atitinkamos LLKS apygardos vadu ir nariais.
- Paruoštas jau išrinktos vietovės, kurioje bus statomas paminklas, istorinis–archyvinis pagrindimas.
- Paminklai statomi Lietuvos miesteliuose, siekiant padėti jiems tapti kultūriniais traukos centrais, lankomais turistų.

1996 m. spalio mėn. buvo atidengtas paminklas Algimanto apygardos partizanų atminimui Troškūnų m. aikštėje, Anykščių r. (skulptorius J. Jagėla, architektė A. Kaušiniene). Šioje aikštėje enkavėdistai ir sribai išniekindavo žuvusiųjų Troškūnų apylinkėse Algimanto apygardos partizanų palaikus. Priešais esančiuose pastatuose buvo tardomi suimti Lietuvos partizanai ir civiliai gyventojai. Netoli esančiame buvusiam Bernardinų vienuolyne gimė būsimasis Algimanto apygardos, vėliau

⁷³ *Valstybės žinios*, 1995, Nr. 17–387.

⁷⁴ *Valstybės žinios*, 1995, Nr. 100–2234.

Rytų Lietuvos partizanų srities vadas Antanas Slučka–Šarūnas (jo atminimui ant vienuolyno pastato 1999 m. atidengta memorialinė lenta (aut. skulptorius J. Jagėla)).

Jau šio pirmojo paminklo pastatymas atitiko jo pastatymo tam tikroje vietoje kriterijus:

- paminklui išrinkta pastatymo vieta buvo istoriškai pagrįsta;
- sutvarkyta miestelio aikštė su joje pastatytu paminklu tapo jo pagrindiniu traukos centru;
- aikštė su paminklu yra prie pagrindinio kelio Panevėžys – Anykščiai, todėl jį apžiūri daug pravažiuojančių žmonių;
- miestelyje pradėjo lankytis turistai, nes objektas įtrauktas į Anykščių r. turistinį žemėlapi.

1996 m. gruodžio mėn. pastatytas antkapinis paminklas Ylakių kapinėse, Skuodo r. šiose kapinėse palaidotų 1941 m. birželio 23 d. žuvusių sukilėlių ir šalia jų 1995 m. gegužės 28 d. iš užkasimo vietos perkeltų žuvusių Žemaičių apygardos Alkos rinktinės partizanų atminimui (aut. dizaineris R. Navickas).

Finansuoti atrastų politinių kalinių, kalintų NKGB–MGB–KGB Lietuvos geležinkelių valdybos Panevėžio stoties poskyrio rūsyje, išlikusių įrašų konservavimo darbai.

1997 m. reorganizavus Centrą, šios programos vykdymą tęsė Memorialinis departamentas.

1998 m. pastatytas paminklas Didžiosios kovos apygardos partizanams Gelvonų miestelio aikštėje Širvintų r. (skulptorius J. Jagėla, architektė V. Molienė). Per pirmąją ir antrąją sovietines okupacijas miestelis neteko beveik pusės gyventojų: vieni jų buvo išstremti į negyvenamas SSRS teritorijas, kiti išėjo partizanauti ir žuvo. Aplink Gelvonus esančiuose miškuose vyko stiprus partizaninis judėjimas⁷⁵ (žr. priedus, Didaktinė studija, p. 57).

Vykdamą programą, tapo aišku, kad pastatyti paminklus visų Lietuvoje veikusių partizanų apygardų atminimui, įamžinti kitas memorialines vietas bei paženklinti statinius iki numatyto termino – 2000 m. – nėra galimybių.

Prie Centro įkurta Laisvės Kovų įamžinimo meno taryba, apžvelgusi susidariusią padėtį, konstatavo, kad paminklų, skirtų apygardų partizanų atminimui terminą reikia pratęsti, būtina patvirtinti tipinį ženklą partizanų žuvimo, mūšių ir niekinimo vietose. Tai padaryta atsižvelgiant į tipinį Lietuvos kario kryžiaus projektą⁷⁶. Pamačius šį kryžių – žinome, kad tai kapas 1918–1920 m. kovose už Lietuvos nepriklausomybę žuvusių savanorių. O pamatę tipinį atminimo ženklą, žinosime, kad tai vietovė, susijusi su partizaniniu judėjimu. Konkurso metu buvo atrinktas dizainerio R. Navicko ženklo projektas⁷⁷. Jis statomas paruošus archyvinę pažymą LYA, kuri derinama su liudininkų parodymais, kad būtų tiksliai nustatyta vieta, kurioje bus statomas ženklas, kad įrašas jame būtų kuo tikslesnis. Jau paruošti tekstai derinami su Valstybine Lietuvių kalbos komisija.

⁷⁵ TRIMONIENĖ, Rūta. Didžiosios Kovos partizanų apygarda. *Genocidas ir rezistencija: Lietuvos gyventojų ir genocido tyrimo centro žurnalas*. 1998/1 (3), p. 129.

⁷⁶ *Kultūros paminklų enciklopedija*, Rytų Lietuva I, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 302.

⁷⁷ Patvirtintas Laisvės Kovų įamžinimo meno tarybos prie LGRTC 1997 12 18 protokolu Nr. 5.

Ta pati taryba patvirtino ir tipinės atminimo lentos⁷⁸, skirtos tvirtinti ant buvusių NKVD–MGB pastatų, juose kalintų ir kankintų Lietuvos žmonių atminimui bei memorialinės lentos, skirtos Lietuvos mokyklų direktorių, mokytojų ir mokinių, nukentėjusių okupacinių režimų metu, atminimui, projektus (žr. priedus, Didaktinė studija, p. 59).

Abiejų memorialinių lentų autorius skulptorius J. Jagėla. Šių lentų projektavimas buvo vykdomas, atsižvelgiant į tai, kas bus įamžinama. Paminklinėse lentose ant NKVD–MGB pastatų eina kalėjimo gročių motyvas, o atverstos knygos ir Vyties kryžiaus motyvas – ant paminklinių lentų, tvirtinamų ant mokyklų. Pirmosios skiriasi tik iškaltomis datomis, antrosios dydžiu, kuris priklauso nuo įamžinamų žmonių skaičiaus.

Atsiradus naujai įamžinamoms vietovėms ir statiniams, buvo papildyta senoji programa, kurią patvirtino LR Vyriausybė nutarimu Nr. 1600 “Dėl atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, tęstinė 2003–2008 metų programa”⁷⁹. Ją vykdančios:

- 2003 m. rugpjūčio mėn. buvo atidengtas paminklas Rokiškio r., Panemunyje žuvusių Algimanto apygardos partizanų užkasimo vietoje (skulptorius K. Kisielius).
- 2003 m. lapkričio 21 d. atidengtas paminklas Tauro apygardos partizanų atminimui Marijampolėje (skulptorius A. Ambraziūnas, architektas A. Lukoševičius). Paminklas pastatytas Vytauto parke prie buvusio NKVD–MGB pastato. Prie šio pastato buvo niekinami ir užkasami Marijampolės apylinkėse žuvusių partizanų palaikai. Priešais paminklą yra Tauro apygardos ir tremties muziejus. Visa tai sudaro paminklinį ansamblį.
- 2004 m. lapkričio 28 d. Palangos skvere priešais Švenčiausios Mergelės Marijos ėmimo į dangų bažnyčią atidengtas paminklas iš Palangos kilusiam Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos prezidiumo pirmininkui generolui Jonui Žemaičiui-*Vytautui* (skulptorius J. Jagėla).
- 2005 m. birželio 11 d. atidengtas paminklas Žemaičių apygardos partizanų atminimui Telšiuose (skulptorius R. Midvikis).

Nuo 1998 m. atsižvelgiant į partizaninio karo atmintinas datas statomi tipiniai atminimo ženklai (šiuo metu pastatyta 161). Paminklinėmis lentomis įamžinami jau mūsų anksčiau minėti pastatai (jomis paženklinėti 160 pastatų).

Vykdančią minėtą programą ir tęstinę jos dalį, buvo rekonstruoti jau pastatyti paminklai:

- 2000 m. vietoje pavogtų metalinių atminimo lentų šalia koplytstulpio prie Pakruojo Atžalyno mokyklos, suprojektuotos ir pastatytos dvi juodo granito plokštės šioje vietoje užkastų 1944–1953 m. Pakruojo apylinkėse žuvusių Žaliosios rinktinės ir Prisikėlimo apygardos partizanų atminimui (aut. skulptorius J. Jagėla).

⁷⁸ Patvirtintas Laisvės Kovų įamžinimo meno tarybos prie LGRTC 1997 02 26 protokolu Nr. 6.

⁷⁹ *Valstybės žinios*, Nr. 98, 2002, Nr. 4338.

- 2004 m. įgyvendinta Rokiškio r. 1992 m. Kamajų “žydų ganyklose” pastatyto memorialo (aut. architektas K. Šešelgis, tautodailininkas R. Puškorius) čia užkastų Kamajų apylinkėse 1945–1953 m. žuvusių Algimanto ir Vytauto apygardų partizanų atminimui rekonstrukcija. (Rekonstrukcijos aut. skulptorius J. Jagėla).

Rekonstruojant senuosius paminklus pirmiausiai projektas suderinamas su paminklo autoriais. Didelis dėmesys skiriamas įamžinamiems žmonėms. Dažnai paaiškėja, kad buvo pamiršti tie žuvusieji, kurie buvo kilę iš kitų apylinkių. Kartu su žuvusiais partizanais yra įamžinti “vidiniai agentai”⁸⁰, taip pat partizanai, dalyvavę civilių gyventojų žudynėse, kadangi jų palaikai buvo niekinti ir užkasti kartu su žuvusiais. Rekonstruojant paminklinę kompoziciją Rokiškio r. Kamajuose buvo sukaupta didžiulė istorinė–archyvinė medžiaga, padėjusi išsiaiškinti, kad šioje vietoje iš čia buvusių užkastų 130 žuvusių partizanų, 63–jų palaikai artimųjų slapta atkasti ir palaidoti aplinkinių kaimų kapinaitėse. Tas pats atsitiko ir renkant medžiagą apie Biržų mieste įpaminklintą užkasimo vietą. Taip išaiškinamos naujos vietovės, kurias reikia inventorizuoti.

Vykdamat įamžinimo darbus iškyla įvairios problemos:

Paminklo meninės išraiškos priemonės. Buvusiems tremtiniais ir politiniams kaliniams bei vyresnio amžiaus žmonėms nėra suvokiama naujai statomų paminklų simbolika. Tai ypatingai parodė paminklo “Kęstučio apygardos partizanams” 2005 m. paskelbtame konkurse išrinktas skulptoriaus R. Midvikio projektas “Susprogdintas bunkeris”. Tai du, vienas ant kito sudėti, akmenys blokai, simbolizuojantys susprogdintą bunkerį. Paminklo viršutinės dalies plokštumose esantis reljefas sudaro miško augmenijos motyvus. Kilo didžiulės diskusijos spaudoje. Straipsniuose apie paminklo projektą išreikšta daug minčių ir visos jos negatyvios: “Nesuprantama, kodėl skulptorius R. Midvikis subanalino mūsų tautos Laisvės siekį, išreikšdamas jį sukrautais vienas ant kito kubo formos akmenų luitais – be jokios atributikos”⁸¹. Nurodoma, kad paminkle nėra “nei tautinės, nei katalikiškos atributikos. Pats paminklas neturįs estetinės formos, meninės išraiškos, o du kubo formos akmenys, sukrauti vienas ant kito, veikiau asocijuojasi su aukštyn kojomis apversta spinta”⁸². Nors į konkurso komisiją visuomet įtraukiami ir LPKTS bei LLKS atstovai, įsiklausoma į jų nuomonę ir pagal tai koreguojamas paminklo projektas, šį kartą jie labai stipriai išreiškė savo negatyvią poziciją “Jei mes žinojome kaip kovoti su okupantais, tai mums užteks proto vertinti ir paminklo projektą, kuris rodytų pagarbą, atminimą žuvusiems...”⁸³.

Neteisingas lėšų paskirstymas. Kai kada neteisingai skiriamos lėšos žuvusių partizanų įamžinimui. Kaip pavyzdį, reikėtų nurodyti Varėnos r. Nedzingės miestelyje pastatytą paminklą

⁸⁰ Asmuo, įdiegtas į pagrindžio organizacijas ar partizanų būrius. *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, Kaunas, 1996, p. 104.

⁸¹ *Tremtinys*, 2003 03 30, Nr. 13, “Dėl paminklo Kęstučio apygardos partizanams Tauragėje”.

⁸² *Tremtinys*, 2003 03 16, Nr. 11, “Paminklo projektas Kęstučio apygardos partizanams Tauragėje nuvylė”.

⁸³ LGRTC MD Memorialinio meno ir ekspertizės skyriaus byla 9.17.7 “Pastatytų paminklų dokumentai”.

Nedzingės parapijos partizanų atminimui, nors lėšas šių partizanų įamžinimui Centras, pritariant KVAD Alytaus teritoriniam padaliniiui, siūlė paskirstyti taip:

- sutvarkyti Nedzingės klebonijos pastatą (IP–1375), kaip turintį architektūrinę ir istorinę (susijęs su Dainavos apygardos partizaniniu judėjimu) vertę statinį, pritaikant jį visuomenės reikmėms;
- pastate pakabinti memorialinę lentą visų Nedzingės parapijos žuvusių partizanų atminimui.

Bunkerio atstatymas ar rekonstravimas. Dažnai prašoma sutvarkyti jau atstatytą partizanų bunkerį arba pastatyti naują. Kaip parodė laikas, Lietuvos klimatinės sąlygos tam netinka. Pastatytas medinis

bunkeris per metus laiko supūna, į medieną įsimeta pelėsis. Dabartinėmis sąlygomis juose dažnai apsistoja grybautojai ir uogautojai bei kiti asmenys, po savęs palikdami krūvas šiukšlių. Norint bunkerius padaryti lankomus, juos reikia prižiūrėti, o tam reikalingos milžiniškos lėšos, todėl nerekomenduojama jų nei atstatinėti, nei naujai statyti, tačiau neprieštaraujama norintiems tai padaryti. Vienas bunkeris, remiantis Genocido aukų muziejuje esančiu partizanų bunkerių albumu, kuris buvo sudarytas MGB darbuotojų, buvo suprojektuotas ir pastatytas Rumšiškių liaudies buities muziejuje. Jį gali aplankyti daug muziejaus lankytojų. Jis įtrauktas į muziejaus edukacinę programą.

Statinių ženklimas. Ženklinant buvusius NKVD–MGB pastatus atminimo lentomis jų kabinti neduoda leidimo privatūs šių pastatų savininkai. Dažniausiai tai yra dėl to, kad juose gyvena buvusių represinių struktūrų darbuotojų šeimos, teigdamos, kad jų gyvenamuose pastate niekada nebuvo sovietinių represinių struktūrų. Pateikus apie tai archyvinę–istorinę medžiagą, leidimo neduodama, motyvuojant, kad nenorima daryti pastato jokiais lentomis.

Ženklinti pastato Panevėžyje nedavė leidimo ir Lietuvos saugumo departamentas, motyvuodamas tuo, kad šiame pastate dirbantiems žmonėms, pakabinus lentą, jame bus neįmanoma dirbti.

Bažnyčia neleidžia ženklinti klebonijų pastatų, teigdama, kad jie tam netinka.

Iškilius įvairioms problemoms dėl įrašytų į LR Nėkilnojamųjų kultūros vertybių registrą vietovių ir statinių apsaugos ir tvarkymo Centras bendradarbiauja su Valstybine paminklosaugos komisija,. Tik kartu su šia komisija buvo sustabdyta buvusio NKVD–MGB pastato rekonstrukcija Vytauto g. 26 Marijampolėje (S72), kuri galėjo sumenkinti istorinę šio objekto vertę.

Centro vykdomi memorialinių vietovių ir statinių įamžinimo ir tvarkymo darbai finansuojami pagal nusistovėjusią, bet įstatymais nepatvirtintą tvarką:

- statant paminklus partizanų apygardoms, paminklo projektavimui ir statybai lėšas skiria LR vyriausybė (per Centrą), aikštės sutvarkymui – rajono, kuriame statomas paminklas, savivaldybė.
- tipiniams atminimo ženklams ir lentoms, tvirtinamoms ant buvusių NKVD–MGB, mokyklų, muziejų ir kitų pastatų, lėšas skiria LR vyriausybė (per Centrą), rajonų ir miestų savivaldybės bei fiziniai asmenys.

4. Memorialinių vietovių ir statinių įpaveldinimo problemos

Pirmiausiai memorialinių vietovių ir statinių įpaveldinimą vykdė Paminklotvarkos departamento 1991 04 02 įsteigtas Lietuvos kultūros paveldo mokslinis centras, kuris sudarė du apskaitos sąrašus: laikinos apskaitos paminklų sąrašą (istorijos) ir naujai išaiškinamų istorijos ir kultūros paminklų sąrašą. Dalis naujai išaiškintų memorialinių vietovių ir statinių pateko į juos abu, jiems suteikiant statusus IP – istorinis paminklas ir IV – istorinė vieta.

1995 m. centrą reorganizavus, memorialinių vietovių ir statinių įpaveldinimą iki 2005 m. balandžio 19 d. (įsigaliojo naujas Lietuvos Respublikos Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas⁸⁴) tęsė KPC. Šios organizacijos statinių ir vietovių skyrius (dabar Kultūrinio kraštovaizdžio ir architektūros paveldo institutas) vykdė memorialinių vietovių, susijusių su Dainavos apygardos partizaniniu judėjimu, apskaitą ir įpaveldinimą Alytaus, Druskininkų, Lazdijų ir Varėnos rajonuose. Kitą medžiagą apie šias vietas ir statinius KPC teikė miestų ir rajono savivaldybės bei Centras, ją atrenkant pagal mūsų minėtus “Siūlomų įrašyti į Lietuvos Respublikos Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą memorialinių vietovių vertinimo kriterijus ir tvarką”⁸⁵ ir KPC nurodymą “Dėl sovietų represinių struktūrų teritorinių padalinių bei sribų būstinių apskaitos darbo organizavimo”⁸⁶, paruoštą remiantis “Dėl NKVD būstinių–kalėjimų įrašymo į Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą ir savivaldybių vietinius nekilnojamųjų kultūros vertybių registrus”⁸⁷.

Apžvelgsime, kaip KPC teikė medžiagą mūsų minėtos organizacijos, kad memorialinės vietovės ir statiniai būtų įpaveldintos.

Miestų ir rajonų savivaldybės į valstybinį registrą paprastai siūlo įrašyti jų teritorijose esančius pavienius objektus. Paskutiniu metu jos prieš tai kreipiasi į Centrą, prašydamos paruošti archyvinę–istorinę pažymą apie įpaveldinamą objektą.

1994–1998 m. Centras irgi siūlė į Valstybinį registrą įtraukti tik pavienius objektus dėl kurių išsaugojimo į jį kreipdavosi visuomeninės organizacijos arba fiziniai asmenys. Pradėjus vykdyti jau mūsų minėtą “Memorialinių vietovių ir statinių inventorizacijos ir sąvado sudarymo programą”⁸⁸ paaiškėjo, kad remiantis 1994 m. gruodžio 22 d. LR Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymu Nr. I–733 nemaža dalis memorialinių vietovių ir statinių yra nekilnojamosios kultūros vertybės, todėl sukaupta medžiaga apie memorialines vietas ir statinius pradėta tvarkyti LR

⁸⁴ *Valstybės žinios*, 2004 10 19, Nr. 153–5571.

⁸⁵ KVAAD 1996 12 23 įsakymas Nr. 159/1.2.

⁸⁶ Kultūros paveldo centro 2000 03 31 nurodymas Nr. 7N.

⁸⁷ KVAAD direktorės 2000 02 24 įsakymo Nr. 31 “Dėl NKVD būstinių–kalėjimų” sudarytos darbo grupės 2000 03 10 posėdžio protokolas

⁸⁸ Viena iš sudėtinių LGGRTC MD vykdomos Valstybinės atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sukūrimo 1996–2000 metams programos” bei tęstinės jos dalies 2003–2008 m.” dalių.

administraciniu teritoriniu principu, pildomi jų aprašai⁸⁹, paruošti pagal KPC patvirtintas vietovių, statinių ir paminklų aprašų formas⁹⁰. Vietovės ir statiniai pradėti skirstyti, atsižvelgiant į valstybinių organizacijų, vykdančių Nekilnojamųjų kultūros vertybių išaiškinimą, apskaitą ir priežiūrą, išleistus teisinius aktus⁹¹. Tai vykdyta, norint, kuo tiksliau nustatyti, kokias vietas ir statinius reikia siūlyti įtraukti į LR Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą (toliau Valstybinis registras), o ką į tam tikro miesto ir rajono savivaldybių vietinį Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą (toliau Vietinis registras).

Inventorizuojant objektus pagal LR administracinį teritorinį suskirstymą (apskritis, miestas, rajonas, kaimas) kartu su KPC darbuotojais buvo nuspręsta, kad į valstybinį registrą memorialinės vietovės ir statiniai bus siūdomi įtraukti tik atlikus pilną atitinkamo miesto ar rajono apskaitą. Tai padarius galima tiksliai nustatyti, kokius objektus, remiantis jau mūsų minėtais teisiniais aktais, būtina įpaveldinti. Siūlomų į valstybinį registrą įrašyti memorialinės vietovės ar statinio medžiagą sudaro jų aprašų⁹², LYA paruoštų archyvinių pažymų apie įvykius ir žuvusiuosius, liudininkų prisiminimų, įvairių dokumentų apie žuvusių palaikų perkėlimą iš užkasimo vietos į kapines, kopijos. Dokumentai ruošiami ir tuo atveju, kai KPC kreipiasi į Centrą dėl vietovių ir statinių, turinčių statusus IP (istorinis paminklas) ir IV (istorinė vieta) perrašant šiuos objektus iš naujai išaiškinamų objektų sąrašo į kultūros vertybių registro sąrašus.

Į įvykių vietų registrą siūlyta įrašyti šias memorialines vietas:

- Didžiausių mūšių, vykusių tarp partizanų ir įvairių sovietinės kariuomenės rūšių junginių, pasitelkusių aviaciją ir šarvuotą techniką, vietas, kurių Lietuvoje vyko nedaug ir tik pirmaisiais pokario metais: Antazavės Šilo (I63⁹³), Paliepių, Kiauneliškio (I156), Eimuliškio-Ažagų, Kalniškės (I1 P), Obelių Šilo (I174), Varčios ir Virtukų.
- Lietuvos partizanų apygardų vadavietės ir kariniu požiūriu įdomios partizanų stovyklavietės.
- Kautynių ir kartu partizanų žuvimo vietas, jei nėra žinomos jų laidojimo ar užkasimo vietos.
- Niekimimo vietas, jei nežinoma partizanų laidojimo ar užkasimo vieta, nėra įamžintos jų žuvimo vietos.
- Užkasimo vietas, jei palaikai iš jos nėra perkelti į kapines ir, remiantis archyvine–istorine medžiaga, nustatyta kas šioje vietoje yra užkasti.
 - Macikų koncentracijos stovyklos vieta ir kapai bei išlikęs karceris (I128K).

Į laidojimo vietų registrą siūlyta įrašyti šias memorialines vietas:

⁸⁹ Patvirtintas 2003 06 23 LGRTC generalinės direktorės D. Kuodytės.

⁹⁰ Kultūros vertybių apsaugos departamento (toliau KVAD) 1995 11 24 įsakymas Nr. 144/2; 1995 05 02 įsakymas Nr. 47/2.2 bei Nr. 47/2.4 ir 2000 12 05 įsakymas Nr. 339/2 ir Nr. 339/4.

⁹¹ KVAD 1996 12 23 įsakymas Nr. 159/1.2 “Siūlomų įrašyti į Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą memorialinių vietovių vertinimo kriterijai ir tvarka” ir 1997 07 30 įsakymas Nr. 186 “Dėl LR nekilnojamųjų kultūros vertybių registro struktūros pakeitimo”.

⁹² Patvirtintas 2003 06 23 LGRTC generalinės direktorės D. Kuodytės.

⁹³ LR Kultūros vertybių registro įvykių vietų kodas.

- kapinėse slapta palaidotų žuvusių partizanų, sovietinio genocido aukų ir disidentų kapai;
- pavieniai partizanų kapai ne kapinėse;
- į kapines iš užkasimo vietų perkeltų žuvusių partizanų kapai.

Į statinių registrą buvo siūloma įtraukti tik tuos buvusius NKVD–MGB pastatus ar “sribų”⁹⁴ būstines, kurių “istorinė meninė vertė bei visuomeninė reikšmė yra akivaizdžiai didelė, daug išlikusio autentio, kurių esamas ar būsimas panaudojimas yra orientuoti į išsaugojimą bei eksponavimą”⁹⁵.

- Didelis dėmesys skiriamas tiems pastatams, kuriuose yra išlikę čia kalintų ir kankintų žmonių autentiški įrašai. Tokių pastatų Lietuvoje yra išlikę keturi: Šv. Antano namelis (G386K 11⁹⁶), kuriame 1940–1941 m. veikė NKVD pasienio kariuomenės 105-osios rinktinės štabas (Vilniaus g. 6, Kretinga), 1945–1953 m. veikęs Marijampolės NKVD–MGB skyrius (S–72⁹⁷) (Vytauto g. 26, Marijampolė), 1944–1959 m. veikęs NKGB–MGB–KGB Lietuvos geležinkelių valdybos Panevėžio stoties poskyris (S 294) (S. Kerbedžio g. 16, Panevėžys) ir 1944 m. veikusi NKVD laikinoji areštinė (S897) (Didžiųjų Zariškių k., Kazlų Rūdos r.).
- Kai kada pastato architektūrinė vertė papildoma ir istorine verte. Taip atsitiko su Švč. Trejybės bažnyčios (IP–1374⁹⁸) ir klebonijos pastatu (IP–1375) Nedzingėje, Varėnos r. Šioje bažnyčioje 1939–1940 m. vikaru dirbo, o 1944–1946 m. klebonavo kunigas Zigmas Neciunskas–*Elytė*, pagrindinis Pietų Lietuvos partizanų ryšininkas. Nedzingės klebonija tapo savotišku Dainavos krašto partizaninio judėjimo centru, ryšių mazgu, apie kurį savo prisiminimuose rašė Adolfas Ramanauskas–*Vanagas*⁹⁹.

Įrašius memorialinę vietovę ar statinį į valstybinį registrą KPC jų dosjė išsiunčia atitinkamiems KVAD teritoriniams padaliniais ir miestų ar rajonų savivaldybėms. Centrai pateikiamos memorialinių vietovių ir statinių teritorijų ribų planų kopijas, kuriose nurodomas ir kultūros vertybės kodas.

Centro teiktos medžiagos pagrindu į valstybinį registrą įrašyta 36 laidojimo ir 21 įvykių vieta bei 8 NKVD–MGB statiniai, iš kurių dviejuose buvo rasti ir fiksuoti čia kalintų žmonių išlikę autentiški įrašai¹⁰⁰. Pateikta medžiaga į jį įrašyti 15 laidojimo ir 10 įvykių vietų bei 2 statiniai. Pagal KPC pateiktus prašymus paruošta medžiaga į valstybinį registrą įrašyti 12 laidojimo ir 25 įvykių vietas. Bendras, minėtų valstybinių organizacijų pateiktos medžiagos pagrindu, įrašytų į valstybinį

⁹⁴ Stribas – 1944 kovai prieš partizanus iš vietinių gyventojų suorganizuotų naikintųjų batalionų dalyvis. *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, K., 1996, p. 109.

⁹⁵ KVAD direktorės 2000 02 24 įsakymo Nr. 31 “Dėl NKVD būstinių–kalėjimų” sudarytos darbo grupės 2000 03 10 posėdžio protokolas.

⁹⁶ LR Kultūros vertybių registro statinių kompleksų kodas.

⁹⁷ LR Kultūros vertybių registro statinių kodas.

⁹⁸ LR Kultūros vertybių registro Naujai išaiškinamų objektų sąrašo Nr.

⁹⁹ A. Ramanauskas – Vanagas, *Daugel krito sūnų*, V., Mintis, 1992, p. 74–79.

¹⁰⁰ LGGRTC MD “Memorialinių vietovių ir statinių, susijusių su Lietuvos gyventojų genocidu ir rezistenciniu judėjimu, inventorizacijos ir sąvado sudarymo programa”.

registrą memorialinių vietovių ir statinių pasiskirstymas bei skaičius nurodytas schemeje Nr. 1. (žr. priedus, p. 70).

Atrenkant vietas ir statinius siūlymui įrašyti į Valstybinį registrą susiduriama su šiomis problemomis:

1. Laidojimo ir užkasimo vietose pastatytuose paminkluose yra įamžinti ne tik čia palaidoti ar užkasti žuvę partizanai, bet ir kiti žuvusieji, nes vykdant įamžinimo darbus nebuvo nustatyti kriterijai, kas amžinama. Tokiais atvejais siūloma įrašyti atitinkamą vietovę, labai tiksliai nurodant tik čia palaidotų ar užkastų partizanų vardus, pavardes, slapyvardžius, gimimo ir žuvimo datas, atmetant visus kitus įamžintuosius.
2. Buvusių sovietų represinių struktūrų pastatai ir šalia jų esančios užkasimo vietos pateikiamos, kaip kompleksai. Įrašius juos į valstybinį registrą, jos atskiriamos viena nuo kitos. Užkasimo vieta patenka į laidojimo vietų registrą, o pastatas – į statinių. Gerai, kad nustatant bendrą teritoriją ji apima ir pastatą ir aplink jį esančią teritoriją, į kurią patenka pastatas su užkasimo vieta.
3. Dažnai paminkluose kartojasi tų pačių žuvusių partizanų duomenys. Jie įamžinti pastatytuose paminkluose ir žuvimo, ir niekinimo, užkasimo, ir laidojimo, ir atminimo vietose. Tik išanalizavus visą medžiagą galima tiksliai išsiaiškinti, kurią iš vietovių tikslinga siūlyti įtraukti į registrą. Dažniausiai tai būna žuvimo vietos, jei jose vyko dideli mūšiai ar kautynės. Taip pat užkasimo vieta, jei tas žmogus yra užkastas tam tikroje žinomoje vietoje arba laidojimo vieta, jei jo palaikai ten buvo palaidoti ar perkelti iš užkasimo vietos.
4. Ruošiant tam tikro NKVD–MGB pastato medžiagą įpaveldinimui pasitaikė atveju, kai kartu išaiškinama, kad pastatas turi ne tik istorinę, bet ir architektūrinę vertę. Taip atsitiko su buvusi NKVD–MGB pastatu Debeikiuose, Anykščių r., kai Valstybinė paveldosaugos komisija, susipažinusi su pateikta medžiaga, išaiškino, kad pastatas tuo pačiu yra medinės architektūros, būdingos XIX a pab. – XX a. pr. Lietuvos pradinėms mokykloms, pavyzdys, kurių mažai išlikę.

Nuo 2003 m. Centro ir KPC darbuotojai dalyvavo LR Valstybinės paminklosaugos komisijos istorijos pakomisės darbe, sprendžiant memorialinių vietovių ir statinių apskaitos bei įpaveldinimo darbų koordinavimą.

Pagal miestų ir rajonų pateiktus memorialinių vietovių ir statinių sąrašus, Centras ruošia ir šių objektų medžiagą jų įrašymui į Vietinius registrus. Paruošta ir pateikta medžiaga Jurbarko, Kaišiadorių, Raseinių, Prienų ir Širvintų rajonams. Yra žinoma, kad į Raseinių r. vietinį registrą įrašyta 20 memorialinių vietovių ir statinių. Iš kitų rajonų apie tai informacijos negauta¹⁰¹. Ekspedicijų metu išsiaiškinta, kad Panevėžio rajone į vietinį registrą įtrauktos 8 memorialinės vietovės.

¹⁰¹ T LGGRTC MD “Memorialinių vietovių ir statinių, susijusių su Lietuvos gyventojų genocidu ir rezistenciniu judėjimu, inventorizacijos ir sąvado sudarymo programa”.

Ar vietovė ir statinys yra įrašytas į Valstybinį registrą galima sužinoti KPC internetiniame puslapyje (www.kpc.lt), atsidarius Kultūros vertybių registrus arba peržiūrint “Valstybės žinias”¹⁰².

2005 m. balandžio 18 d. įsigaliojus naujam Lietuvos Respublikos Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymo¹⁰³ pradėtas KPC reorganizavimas, naujų Nekilnojamųjų kultūros vertybių vertinimo tarybų kūrimas, laikinai sustabdė memorialinių vietovių ir statinių įpaveldinimo darbus, nes nėra aišku:

1. Ar prie Kultūros paveldo departamento bus įkurtas padalinys, perimantis KPC funkcijas.
2. Ar norint įpaveldinti memorialines vietas ir statinius medžiagą reikia teikti prie Kultūros paveldo departamento jau sukurtai Nekilnojamojo kultūros paveldo vertinimo tarybai¹⁰⁴, ar prie įstatyme nurodytų institucijų¹⁰⁵ reikės kurti atskiras Nekilnojamojo kultūros paveldo vertinimo tarybas, kurios atrinks objektus, siūlomus įrašyti į valstybinį registrą?
3. Ar Nekilnojamojo kultūros paveldo vertinimo tarybos aktas¹⁰⁶ bus vienodas visoms institucijoms, ar kiekviena jų pasitvirtins tik sau?

2006 m. gegužės 19 d. Lietuva dalyvavo Sankt Peterburge mokslinio–informacinio centro “Memorial” organizuotoje diskusijoje “Gulago Nekropolis; padėtis, vystymasis”. Išklauius šioje diskusijoje dalyvavusių postsovietinių šalių (Latvijos, Estijos, Lenkijos, Ukrainos ir Rusijos) atstovų pranešimus, galima teigti, kad mūsų šalis nepaprastai daug padarė ir daro įvairiomis formomis valstybiniame lygmenyje įamžindama sovietinių genocido aukų ir rezistencijos judėjimo dalyvių atminimą, grindžiamą Lietuvos ypatingojo archyvo duomenimis ir gyvų liudininkų prisiminimais (memorialinių vietovių ir statinių apskaita, įpaminklinimas, įpaveldinimas, knygų leidyba, darbas su jaunimu, Genocido aukų muziejaus ekspozicijos, nukentėjusių asmenų ir nukentėjusių nuo politinių represijų teisinio statuso suteikimas) bei visa tai išsaugodama ateities kartoms.

¹⁰² *Valstybės žinios*, LR Seimas: Valstybės žinios.

¹⁰³ *Valstybės žinios*, 2004 10 19, Nr. 153–5571.

¹⁰⁴ Kultūros paveldo departamento prie Kultūros ministerijos direktoriaus 2005 06 09 įsakymas Nr. Į–259.

¹⁰⁵ Lietuvos Respublikos Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas, trečias skirsnis, 8 straipsnis, 5 punktas

¹⁰⁶ *Valstybės žinios*, 2005 09 16, Nr. 113–4134.

Išvados

1988 m. įsteigtas Lietuvos Persitvarkymo sąjūdis, kurį palaikė beveik visi visuomenės sluoksniai, atvėrė kelią Lietuvai išsiveržti iš sovietinės priklausomybės ir demokratiniu keliu atstatyti valstybės nepriklausomybę. Tuo pačiu metu prasidėjo ir masinis Lietuvos sovietinio genocido aukų ir rezistencijos dalyvių įamžinimas įvairiomis formomis, kurį lėmė “romantinio” nacionalizmo bruožai, siekis išsaugoti istorinę tautos atmintį (netolimos praeities tragiškų, dramatiškų aspektų kaip paveldo atradimas). Šiuo metu istorinės sąmonės tendencijos jau sumažėję, nes lietuvių kolektyvinė atmintis tapo atviresnė ir įvairesnė (sumažėjo nacionalinių vertybių ir padidėjo “objektyvių” istoriografijos kriterijų įtaka atminčiais), demokratizacijos procesai smarkiai apribojo valstybės galias ir privertė ją slėptis už viešosios nuomonės, įamžinimo procesams didelę įtaką turi ekonominiai veiksniai, taip pat pačios paveldo sampratos ir estetinių madų kaitos.

Tyrimas buvo skirtas paanalizuoti, kaip vyko ir vyksta Lietuvos gyventojų sovietinio genocido aukų ir rezistencijos dalyvių atminimo įamžinimo ir įpaveldinimo procesai, kokios yra su jais susijusios problemos.

Tyrimas atskleidė, kad paminklų statyba sovietinio genocido aukų ir rezistencinio judėjimo dalyvių atminimui Lietuvoje vyko trimis etapais, kuriuose memorialinių vietovių teritorijų tvarkymą, paminklų statybą ir memorialinių statinių ženklimą vykdė įvairūs žmonės ir organizacijos, vyko perėjimas nuo spontaniškų, mėgėjiškų suinteresuotų piliečių ar grupių veiksmų prie valstybės mastu ir pastangomis, juridiskai ir administraciškai reglamentuoto proceso.

Memorialinių vietovių ir statinių apskaitai buvo suformuota tam tikra teisinė bazė, o jos praktinis sprendimas pavestas šioms institucijoms: 1990 m. įsteigta LR Kultūros paveldo inspekcijai (sudarė du paminklų sąrašus, į kuriuos patekusioms naujai išaiškintoms memorialinėms vietovėms ir statiniams suteikti statusai: IP (istorinis paminklas) ir IV – istorinė vieta), 1995 m. reorganizavus KPI įsteigta LR Kultūros paveldo Centras (tęsusiam šiuos darbus) ir 1993 m. įsteigta LR Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centrai (toliau Centras), vykdančiam “Memorialinių vietovių ir statinių inventorizacijos ir sąvado sudarymo programą” (šiai dienai inventorizavusiam 1254 memorialines vietas ir 253 statinius, paženklintus 1451 paminklu).

Memorialinių vietovių ir statinių tvarkymo bei įamžinimo darbus atliko ir dabar atlieka: fiziniai asmenys ir visuomeninės organizacijos, taip pat valstybinės organizacijos, finansuojamos valstybės pagal paruoštas ir patvirtintas įamžinimo programas. Didžiausią įamžinimo darbų dalį atlieka Centras, vykdydamas “Atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sukūrimo 1996–2000 metams programą” ir tęstinę 2003–2008 metų jos dalį.

Įamžinant memorialines vietas ir statinius susiduriama su įvairiomis problemomis:

- paminklo meninės išraiškos priemonės nesuvokimas, nes buvusiems tremtiniams ir politiniams kaliniams bei vyresnio amžiaus žmonėms nėra suvokiama naujai statomų paminklų simbolika;
- neteisingas įamžinimo lėšų skirstymas, kadangi visuomeninės organizacijos neatsižvelgia į valstybinių organizacijų siūlymus lėšas paskirstyti taip, kad žuvusiųjų įamžinimas sutaptų ir su visuomenės reikmėmis;
- privačių asmenų ir valstybinių organizacijų nenoras, kurį lemia politinės–socialinės ir psichologinės priežastys, leisti ženklinti statinius.

Bandytas teisiškai spręsti minėtas problemas yra sudėtingas, nes visuomeninės organizacijos, turinčios pakankamai didelę politinę įtaką visuomenės gyvenime, nėra linkusios įsiklausyti į specialistų nuomonę.

Memorialinių vietovių ir statinių įrašymo į LR Valstybinį ar Vietinį Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrus, nurodant jų vertingąsias savybes bei istorinę reikšmę visuomenei, procesas (įpaveldinimas) pradėtas vykdyti 1991 m. įsteigus Lietuvos kultūros paveldo mokslinį centrą. Šiuo metu minėtų objektų įpaveldinimo darbus vykdo LR Kultūros paveldo Centras, kuriam medžiagą teikia miestų ir rajonų savivaldybės bei Centras.

Siūlant įpaveldinti objektus atliekama tiksli memorialinės vietovės (nustatant kurias jų būtina įpaveldinti) ir memorialinio statinio analizė (nustatant jo istorinę, o kartais ir kartu architektūrinę vertę), išaiškinami šių objektų saugotini elementai ir dalys, nubrėžiamos fizinės apsaugos ir saugomos teritorijos ribos. Tai daroma, siekiant išsiaiškinti, kurie objektai turi būti saugomi valstybės ir išsaugoti ateinančioms kartoms.

2005 m. balandžio 18 d. įsigaliojus naujam Lietuvos Respublikos Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymui laikinai sustabdyti memorialinių vietovių ir statinių įpaveldinimo darbai, kurie ir iki šio įstatymo priėmimo vyko pakankamai lėtai.

Įamžinimo ir įpaveldinimo procesai nėra baigtiniai. Jie vyksta ir dabar, todėl reikėtų ir toliau tęsti pradėtus darbus, atsižvelgiant į LR vyriausybės išleistus teisinius aktus, reguliuojančius šiuos procesus, kad ateities kartoms būtų išsaugotos tos memorialinės vietovės ir statiniai, kurių istorinė kultūrinė vertė ir visuomeninė reikšmė yra akivaizdi, o jas žymintys paminklai būtų aukštos meninės kokybės.

Palyginti su kitomis postsovietinėmis šalimis (Latvija, Estija, Lenkija, Ukraina, Rusija) Lietuva nepaprastai daug padarė ir daro įvairiomis formomis valstybiniame lygmenyje įamžindama sovietinių genocido aukų ir rezistencijos judėjimo dalyvių atminimą bei tai išsaugodama ateities kartoms.